

84

Вісник

12

126

В. Роговський

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

881.79
а-25

НА ВІРУ

ТА ІНШІ ОПОВІДАННЯ

12

ФЕБ 1948

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1925

68

Катеринослав, друкарня
„Поліграфтреста“
РУП. 2688. Зам. Ч 2502.
10.001—20000.

характеризують життя і діяльність
товариша Сталіна в період соль-
вичегодського заслання.

Найближчим часом музей буде
капітально відремонтований. Ек-
спонати музею поповнюються но-
вими документами.

колі, що
Тупи
ської
боту б
онтрол
ротехн
дять повз її циліну
До складу бригади
ші комсомольці: Іва
Марія Полегенька

Леніна та Й. В. Сталіна, щоб
задовольнити запити юнаків і
дівчат, райком ЛКСМУ вла-
штовує для них лекції.

Недавно в 13 селах з вели-
ким успіхом виступила лектор

колі, що
Тупи
ської
боту б
онтрол
ротехн
дять повз її циліну
До складу бригади
ші комсомольці: Іва
Марія Полегенька

ЕК

НА ВІРУ

Повість

I

Гнат сидів у корчмі за столом, підперши голову рукою. На столі перед ним стояла пляшка з двома-трьома чарками недопитої мутної сивухи. Невелика чарка з грубого зеленого скла лежала перекинута коло жидівського калача. Гнат частував сусіда Івана, але Івана хтось покликав, і Гнат лишився сам.

В корчмі було мирно, як що-неділі. В дверях раз-у-раз з'являлись постаті чоловіків у довгих свитах та високих шапках, парубків у коротких чугайнах, гарних поясах та брилях. Молодиці, одягнені в червоні та сині спідниці гарячої барви, в коротенькі байові «гвавтики», маяли розкішними кінцями квітчастих хусток та побрязкували разками коралів. Ішли пити до корчми, йшли й по горілку, ховаючи пляшки в рукав чи за пазуху. Шинкарь і не вилазив з свого заграбованого дерев'яними ґратками «ванькирчика». Він усе точив з барильця та подавав половинчики, кватирки, пів-ока, ока. Піт великими краплями котився на його руді вуса, і він обтирав його рукавом сорочки, поглядаючи на гостей хитрими сірими очима.

В корчмі було душно й висіла імла. Попід стіною, за столом, сиділо кілька чоловіків та кругловида гладка жінка. Чарка кружляла по черзі,

бесіда переходила в крик, рухи ставали жвавішими, обличчя горіли. Гладка молодиця обмахувала червоне лице червоною хусточкою й приязно осміхалась на всі боки. Деякі чоловіки смотали люльки, і дим здіймався до гори синіми струмочками. Запах горілки, змішавшись з важким духом бакуну, наскрізь процадів чорні стіни корчми. Несказаний гомін широкими хвилями вилтав з корчми крізь відчинені двері та вибиту шибку в вікні. І чого не було в тому гомоні! І гучна людська гутірка, і жалобний голос пісні, і плач п'яної баби, і писк жидівської дитини. Бадьористі звуки скрипки та цимбалів долітали до корчми з-за стіни, де хлопці наймали музики дівчатам, і змішувались з празниковим п'яним галасом.

А Гнат сидів, підперши голову рукою, й нічого не чув. Він дивився на стовп соняшного проміння, що, прoderшись крізь вікно, ліг на стіні чотирма золотими плямами. Соняшний промінь пригадав йому один щасливий день в його життя. Це було торік, в такий самий веселий майовий день. Він стояв у садку під яблунею, вкритою білим цвітом, і говорив з любов'ю дівчиною. Вона осміхалась до його, казала, що любить його.... «пиду за тебе, присилай старостів»... З радощів він мало не збожеволів. Та й як його не радіти, коли світ зразу покращав: і сонце веселіше засяло, і пахощі з садків покотились хвилями, і озимина нічогенько показує на цей рік, і сусід Іван справді добрящий чоловік,—оттак, хрін його знає, за що й посварилися... Щастя не змішувалось у серці, щастя розривало груди! Та чи довго ж тішився він тим щастям? От, прийшло лихо і, мов корова язиком, злизало щастя!..

Така вже його доля...щербата, мовляв. Кажуть—діти щасливі: дитина не знає біди, не знає лиха. Пусте! Скільки сягає його пам'ять у час дитинства—усе не вбачає він себе щасливим. Вже на сьомому році почав він помагати батькові в господарстві. Далеко ще до світа, а вже батько будить вставати—худобу пасти, чи в поле йти орати за погонича. Господи, як не хочеться лишати нагрітого місця, як тяжко розлучатись з солодким, ранішнім сном! Та суворе батькове слово мов водою холодною обіллє і прожене сон... А в полі добре, як сухо та тепло. Але в дощ, у негоду, в осінній холод—змокне було, що й ниточки сухої не знайдеш на спині, сяде десь під кущем, та клацає зубами з холоду—та мориться голодом, бо що то за їжа—хліб з цибулею! А мало його поповили і батько й мати, вернувшись з корчми п'яні або роз'ятрені гірким б'удуванням? Та що про те згадувати! Найгірш зробили, що померли, лишивши його на дев'ятому році сиротою... Віддали його до пана в економію товар пасти. Що вже тоді назнущалися з його досхочу, що наштотхалися! Правда—не довго пас він худобу: на зиму звелів пан узяти хлопця до двора, в поміч льокайові. Було забagnetься панам погожої води—льокай і посилав його до криниці. Тягне він здорову, важку бадю, повну води, а в очах аж позеленіє від великої натуги... Руки й ноги тремтять, духу з грудей не можна добути... А слухать треба, бо льокай як раз нагодує «товчениками»!...

І кожне мало право наляяти його, нехтувати їм, бо він сирота, мужичення... Ще тоді, порівнюючи життя панів та мужиків, він глибоко пересвідчився, що Бог не дав долі мужикам,

що для мужиків нема щастя на землі. Ріс він, росло і дужчало з ним те пересвідчення. І справді—де тее мужицьке щастя, в чім воно? Не зазнаєш того щастя дитиною, не зазнаєш його й виріши... Рано вставати, цілий день працювати тяжко на спеці, у поросі, моритися голодом на пісній страві та лягати натомленому без вечорі, бо не було кому зварити, бо всі були на роботі,—ото мужицька доля. А в голові—як зав'язано, по ночі; нічого мужик не знає, не відає, що діється на світі, як запобігти лихові, як заслужити кращу долю... Шуканє він часом тої долі на дні чарки, та й там знаходить одно лиш лихо! А серце—хоч б'ється в мужицьких грудях, таки бажає щастя, таки рветься до кращого життя, живе надією!...

Раз—він вже парубкував тоді—йому здалося, що він розв'язав оту життьову загадку. От, як би мати гарну дружину, тиху, сумирну, щоб перед нею можна було розкрити своє серце, показати, що там наболіло, запеклося, що труїть чоловіка; щоб вона пожалувала і своїм тихим, приятним словом, мов рукою, зняла всю вагу з серця. Тоді і сухарь смачний, тоді і праця не важка! Шматок хліба з водою, аби, серце, з тобою! Відтоді думка про вірну, тиху дружину скрашала його безталання. Одружиться він, візьме жінку по думці, і горе на віки потоне в хвилях родинного щастя! Аби дівчину нагледіти. І він наглянув дівчину зовсім несподівано. Він косив ячмінь, вона плоскінь брала. Ниви їх були поруч. Дівчина співала якусь пісню. Йому сподобався голос дівчини, і він подумав, що добре б було слухати таку пісню в хаті довгого зимового вечора. Вони розговорилися. Вона розказала йому, що називається Настею, що сидить далеко

від його на другому кутку з своєю матір'ю Явдохою. Йому вподобались здорові сиві очі, що тихо сяли з-під довгих вій та широких, як покоси, руських брів. І личко було гарне—трохи довгасте, але повне, з повними червоними устами. Сміялись лише очі та уста: підіймуться до гори кутики червоних уст, і коло них набіжать дві коротенькі зморшки. Обличчя зоставалось спокійним та сумовитим. Настя якось зразу припала йому до серця. Він не почував уже себе таким самотним, як перше, наче з'явилась у його яка близька родина. Він почав ходити за нею слідком. Де Настя на роботі—там і Гнат. Жнуть на лану пшеницю, він поносить та поскладає в полукипки її снопи. Копають у пана буряки—він своїми буряками досипає її мірниц. Йому так любо брати на себе її працю, попільжити їй чим змога. Усе частіше постерігав він, що в серці його ворухиться кохання, тихе, приятне кохання, що воно обхоплює цілу його істоту, і він не тікав від того нового чуття, він залюбки охоче віддавався йому, радів їм. Йому здавалось, що досі він не був цілою людиною, іно половиною, що він знайшов другу половину свою і через те починає жити новим, повним життям. Уявити собі життя без Насті він не міг, не вмів.

А Настя усе була добра, тиха, сумирна. Багато говорити вона не любила. Усе слухає, що говорять другі, й осміхається очима та куточками уст. Але як скаже слово, то так і влетить ластівкою те слово до серця і мов крильцями розмає тугу. Тиха, як ягниця, ніжна, як голубка. Гнат почав ходити до її хати. Ходили і другі парубки. Між ними був здоровий та веселий парубок Петро. Не раз стискалося Гнатове серце,

не раз зсувалися тонкі брови, коли безжурний Петро гнув усілякі жарти, вигадки, весело, подитячи сміявсь. Настя охоче слухала жартів го-вірконого Петра і часом навіть забувала про Гната. З природи мовчазна—вона залюбки слухала веселу та гарну бесіду. Досада брала Гната, що він не похопиться бистрим словом, як Петро. З тої досади Гнат став ще мовчазнішим. Тільки в серці збиралась ненависть до Петра та жаль до Насті. Але скаже Настя ласкаве слово, вийде до його під яблуню—і він знов лине щасливою думкою в будуччину. Настя, здається, любила його, але якось не важилась сказати йому рішуче слово. Що, було, не питає він: «Підеш за мене? прислати старостів?»—вона в одно: «а я знаю?... я тебе й так люблю»... Вже й подруга Настина, весела чорна Олександра, сміючись, каже: «Оце, Господи! нявчить, наче кицька замліла! Та ти кажи, чи підеш за його, чи не підеш, а то водить парубка—ні собі, ні людям!»... Аж ось одного майового веселого дня сказала Настя, стоячи під яблунею: «підуй за тебе, прислай старостів!» Він не тямився з радощів. Третього дня після тої розмови Гнат з старостами йшов до Явдошиної хати.

Добре пам'ятає він, як колотилось його серце, коли старости взяли за клямку й відчинили двері. В хаті стояв гомін. Петро з старостами сидів на лаві. Стара Явдоха частувала гостей горілкою і бажала дочці й Петрові щасливої долі. Настя стояла коло печі, підперши голову рукою. Гнат зрозумів усе і враз почув, що в серці у його щось лопнуло, кров попливла з тіла, і він похолов, як мрець. В голові путалися питання: «як? що? за віщо?» Старости щось говорили, він навіть не розібрав гаразд, що,—

мабуть, потішали його; далі взяли під руки та, мов п'яного, вивели з хати. Несподівне лихо приголомшило Гната. Йому все здавалось, що він спить, що йому приснився важкий сон, і він силкувався прокинутись. Холодний вечір трохи прохолодив Гната; перша його думка була побачити Настю та дізнатись від неї, що це таке сталося, ^{що} вона робить з ним. Він схопився й побіг до Явдошиної оселі. В Явдошиній хаті було темно. На білій стіні чорніли маленькі вікна. Гнат став під вікном і почав висвистувати пісню, на яку Настя завжди виходила. Але двері не одчинялись, хата стояла німа, як домовина. Гнат десять, сто разів висвистував ту ж пісню, що-раз голосніше, думаючи, що Настя не чує. А хата все німувала та дивилась на нього чорними вікнами, наче череп очима-ямами. Кілька разів здавалось йому, що він виразно чує, як заскрипіли двері, стукнув засув, засовгали по сінях босі ноги. Серце тоді переставало битись і, спинивши дух у грудях, Гнат увесь обертався в увагу... Але сінешні двері щільно приставали до одвірка, а навкруги була німа, мертва тиша. Гнат важко переводив дух, підходив до вікна, під яким спала Настя, та хотів стукати в вікно. Він спершу тихенько стукнув у шибку, далі дужче і дужче... Широко розкриті очі пильно дивились на двері, ухо пожадливо ловило кожний згук у нічній тиші і все одурювало сполохане та роз'ятрене серце. Двері не відчинялись. Нетерплячка брала Гната. Він гриз би вікно, гриз би скло, ряму, він головою висадив би вікно та вліз у хату, щоб хоч на хвилинку побачити Настю... Часом, серед такої гарячки, вся енергія його спадала, і якийсь голос говорив у йому: «На віщо? кінець! Дійшов до краю!» Але за хвилинку

надія побачити Настю, почути від неї, що все, що його мучить—сон, мара, обхоплювала цілу його істоту, і він знов уперто ходив під вікнами та чекав... Повний місяць освічував бліде обличчя з тонким чорним вусом, широко розкриті, блискучі очі та розкуйовджене волосся. Як би хто глянув на його в ту пору, то певно подумав би, що то упир прийшов з того світа і от-от зчезне, лише заспівають треті півні.

Вже над світом, коли східній край неба спав нув полум'ям і свіже повітря виповнилось чудовою гармонією пташиного співу, Гнат, коливаючись мов п'яний, поплентавсь додому.

В полудне прийшла до Гната його тітка Мотря. Вона вже все знала. Йй так було жаль бідного Гната! Скривдили бідного сироту вороженьки лихії, бодай їм долі не було. Дання якесь дали парубкові, зчарували, а тепер знущаються! А все той циган—Олександра. Як узяла вговорювати Настю, як узяла: „а він, сестрице, нероба, а він ледащо: змалечку служив у дворі за льокая, звук на легкім хлібі. Ти будеш бідувати з ним, бо він не зугарен господарювати. До того ще сумовитий, невеселий. Ні поради, ні розваги. От Петро—багатирь, хазяйська дитина, не тинявся по наймах. Ще до того веселий, моторний і з лица гарний, хоч води напийся. За таким чоловіком не знатиме жінка біди. А ввійде у хату—то й хату звеселить“. А старе луб'я Явдоха й собі за Петром тягне, тим що багатирь. Так заморочили бідну Настю, що вона вже й каже: «хто перш пришло старостів, за того й піду». А Олександра й переказала Петрові, щоб поспішався, коли хоче дівчину взяти. Проте Гнат не такий дурний, щоб журитись за Настею. Сього цвіту

по всьому світу! Е! він візьме ще кращу та багаччу!...

Кожне тітчине слово гострим ножем поверталось у серці Гнатовому. То він, Гнат—нероба, він, що так тяжко працював у своїм житті, що за роботою не знав просвітку! Він ледащо? Добре. Той нероба, той ледащо пошле старостів до Олександри. На злість Насті посватається. Побачимо, з чим тая розлучниця відправить його старостів! Пожалієш, Насте, та пізно! Годі каятись по смерті! І він заслав старостів до Олександри. Олександра подавала рушники. Одної неділі справляли весілля Настине з Петром, другої вінчали Гната.

По весіллі Гнат став наче спокійнішим. Він чув, що йому треба рятуватись, щоб не пропасти з туги, що ввесь його рятунок в праці. Йому легше ставало, коли він працював, за роботою він менш був у хаті, рідше бачив жінку, менш говорив до неї. Вона була для нього чужою людиною, заважала йому. Часом мине цілий тиждень, а вони й словом не перекинуться, мов німі. Нетерплячка брала палку Олександру. Що це справді за вигадки? Чи довго так буде? Вона не наймичка йому, щоб тільки годити йому, а він і головою не кивне, і словом не обізветься, аж хата пустою дише! Ні, годі! Вже в неї накіпіло коло серця! І вона ставила обід перед Гнатом так, що миска аж гула і от-от не розліталась на шматки, а ложка летіла під стіл. Вона шукала сварки. Гнат зсував тонкі брови й поглядав на жінку з-під лоба. З натури нечепурна, неохайна, Олександра зовсім опустила руки. Хай усе йде прахом! Хата по три дні стояла неметена, страва тхнула недоглядом, хліб був глевкий, а на господиню гидко й

глянути: сорочка чорна, спідниця задріпана. Вони почали сваритись. В серці у Гната накупала зневажливості до нелюбої жінки, нехті до своєї хати. І на віщо він ожінився! Так, він зробив на злість, але не Насті, а собі. І оце те мальоване щастя, що мало скрасити його вбоге життя, яке пестив він у мріях парубочих? Гнат почав учащати до корчми. В корчмі за чаркою він забував своє лихо.

Раз він зустрів Настю. Чоловіка її взято в москалі, і вона лишилась московкою. Спершу Гнат хотів утекти і йому було ніяково наче соромно. Але якось зовсім несподівано він з гірким жалем почав оповідати їй про своє життя, про свою долю, дорікати їй, на що вона запропастила його вік молодий.

Вона плакала. Вона й досі не знає, як це сталося. Так десь воно мало бути. Адже й їй жаль, що вони розлучились; вона не бідила б так гірко без чоловіка, як тепер, коли Петра взяли у москалі.

Гнат виявив перед Настею все, що так довго гнітило його серце, труїло його життя, і йому наче легше стало на серці. Але та стріча розбуркала в йому спомини давнього щастя, розжовірила вгамоване кохання. Гнат знов почав стежити за Настею.

Незабаром прийшла звістка, що Петро помер. Настя лишилась молодою удовою. Відтоді в неділю чи в свято, чи так видалась вільна година—Гнат зчезав з хати, а куми-жалібниці, жалкуючи за Олександром, плескали, що Гнат ходить до Насті. Олександра все знала і сварилась з чоловіком. У хаті в них було пекло. Гнат утікав до корчми. От і тепер сидить він у корчмі, підперши голову рукою, і ціле його безталання стає йому перед очі...

З другої світлиці почувся пискливий плач дитини. Гнат потер чоло рукою, неначе прокинувся з важкого сну, і глянув у відхилені до світлиці двері. Груба Берчиха гойдала дитину в колісці і плела панчохи. Розпатлана, в зайлозеній спідниці та засиненому шматтю жидівка нагадала Гнатові його нечепурну жінку. Гнат аж сплюнув з огидою. Достоту Берчиха! Ні, він не може жити з нею! Так йому вже остогидло, так остогидло—хоч з мосту та в воду! Тонкі брови Гнатові зсунулись, аж тінь впала на очі. Важкий кулак рішучо стукнув по столі, чарка покотилась по столі, черкнулась об пляшку і жалібно задзвеніла. Гнат вийшов з корчми.

Вечоріло. Блакитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом. Цвіли яблуні; тихе повітря дихало пахощами. В останньому промінні сонця грала дрібненька мушва і мов сітка мигтіла перед очима. Гули хрущі та літали, як кулі. Висипала на вулицю дівтора і збудила тишу криком та дзвінким сміхом. Греблю йшла череда і, здіймаючи куряву, ревла та мекала. Курява стелилась по гладкому, як дзеркало, ставку і купалась у хвилях рожевого світла.

Гнат перейшов греблю і подався у вуличку. У вуличці було темно та вохко. Високі крилаті верби зеленою банею нависли над вуличкою. Від криниці, ровом, дзюрив струмочок. Коло воріт молодиці чекали на череду, щоб вилучити ягнят. Гнат постояв трохи з тіткою Мотрею, що й собі вийшла проти череди. Тітка Мотря оповідала, як їй було добре за покійником третім чоловіком і як вона тепер бідує, не маючи де голови прихилити на старости літ...

Смерклось. Гнат побачив світло в своїй хаті й подався до воріт.

II

Олександра давно вже зварила вечерю й чекала чоловіка. Бараболя з юшкою задубіла в холодній печі, а Гната не було. Олександра кипіла. Господи, що це за життя?! Краще б вона сивим волосом світила, ніж мала втопити свою долю, віддаючись за Гната! Правда, якось не дуже хапались хлопці сватати її, мабуть тим, що вона сама липла до них, але може б і по-сватав який людяний! А то є чоловік—і нема чоловіка. Ані заговорить любо, ані присутність близьенько, як чоловік до жінки. Іно важким духом дихає. А ще тая гадина люта, розлучниця тая, Настя, колишня її подруга! Водить його за собою, мов теля на налігачі. Ні, годі терпіти! Терпцю не стає! Вона кине чоловікові в вічі слово правди, а тоді—про неї—нехай або вб'є її, або вона сама покине його до лиха!

Олександра з нервовим поспіхом бігала по хаті, сама не знаючи, що робить. То вона разів кілька переставляла з місця на місце хліб на столі, то брала віник, щоб замітати, й кидала його серед хати; то, метнувшись до жердки, шукала чогось межи одежою. Довга тінь її високої, сухої, як дошка, постати літала по стінах, лізла аж на стелю. Чорне обличчя Олександрине збіліло; з-під високих, веселкою, брів світилися гострі чорні очі; в очах мигтіла блискавка. Ніздрі довгого тонкого носа хвилювались, тонкі уста нервово тремтіли. Вона була навіть гарна—палка, гнівна, енергична.

Гнат увійшов у хату.

Олександра з призириством, наче зачінаючи, глянула на чоловіка. Гнат не постеріг того неважливого погляду. Він почепив на кілок шапку, роздягся й закинув на жердку свиту. Йому хотілось їсти. Він сів за стіл, відрізав скибку хліба і грубо посолив її.

— Вечеряти!

Олександра з незвичайним поспіхом вхопила з мисника миску, а та загула в руках, насипала холодної страви й поставила перед Гнатом так енергично, що той аж глянув на неї з-під лоба. Він постеріг, що сорочка на ній була чорна, заялозена і здавалась ще чорнішою при новій празниковій спідниці. Гнат сьорбнув страви. Юшка була холодна, бараболя тверда.

— Задубіла,—промовив він крізь зуби, відсовуючи миску.

Олександра скочила, мов опечена, і блиснула на Гната очима.

— Задубіла! Бодай вже ти задубів, як маєш сидіти десь у чорта в зубах! Терпіла, терпіла, а далі й терпцю не стає!.. Де це видано? Що це за чоловік? До хати його псами не заженеш. Прийде неділя—він не сидить вдома, а вештається десь по шинках з полюбовницею...а ти сиди, туманій, та чекай його с вечерею! Ні, не діждеш цього... Годі!...

— Цить, Берчихо!..

Стіл аж йокнув під кулаком Гнатовим, миска плигнула по столі й хлюпнула на скатірку мутною юшкою.

— Ба не буду мовчати!—Олександра прискочила до чоловіка, махаючи перед його лицем ложкою. Вона має право сказати йому слово правди! Вона йому жінка, а не наймичка. А він який їй чоловік? Він гірш ворога лютого!

Йому не вгодиш: переступи—зле, не доступи—зле, все бісом дивиться! Вона не чула ще від нього приязного слова, не мала поради! І так вже їй остогидло, так остобісіло, до живих пачінок дійшло! Вона буде мовчати, а він бігатиме по чужих молодичах, а він буде любитися з тою биркою, з тою слинявою Настею, бодай вони почезли разом до мари, може б їй розвиднилося тоді хоч трохи!...

— Мовчи, бо битиму!—Гнат крикнув, і ⁴щока задреньчала в вікні. Він вийшов з-за стола. О, це вже чорт його зна, що таке! Це вже баба не аби як зновилася! То він не каже бісовій личині, що вона нехлюя, не хазяйка, що вона негодна страви зварити, хліба спекти! Хіба він не знає, хто розлучив його з Настею, набрехав на його? Хіба він не бачить, що вона гзиться з парубками, мов дівка розбещена? Він усе знає! Хай же наважиться сказати хоч слово, тоді знатиме, по чому в Тростянці гребінці. Ох, битиме ж він її, битиме, як жиди гамана!

— Ба брешеш, ба не вдариш, побила б тебе лиха година!

Олександра скочила до Гната і вдарила кулаком в кулак. Гната взяла злість. Він замахнувся рукою і збив очіпок їй з голови. Кічка розкрутилась і розкішне чорне волосся хвилею впало на плечі. М'яке тепле волосся роздратовало Гната. Він узяв косму волосся, замотав його на руку й сіпнув. Олександра дико скрикнула. Той крик ще більше розлютив Гната. Не тямлючи себе, кинувся він на Олександру. За тямлючи себе, кинувся він на Олександру. За хвилину дві істоти злились в одну дивовижну, з чотирма руками, чотирма ногами. Істота та якось незвичайно, конвульсійно ворухилась і

не можна було розібрати тих рухів при нерівнім, блимаючим світлі карасинової лямпочки. Гнат кинув Олександру на землю, змісив її ногами. Вона зірвалася з долівки і розкудлана, перелякана з плачем та криком вибігла в двері.

— Геть з моєї хати!—ревнув Гнат.

Він стояв блідий, з широко розкритими очима й важко дихав.

— Геть, щоб твого духу не було тут!..

Гнат метнувся до жінчиної скрині. Він вхопив її за вухо, щоб викинути за Олександрю. Але скриня була важка. Гнат шарпнув за віко й віко відскочило, аж залізна клямка забрязчала. В роз'ятренню, не тямлючи себе, почав він викидати жінчине добро в відчинені до сіней двері. З свистом летів сувій полотна і через всю хату стелився білою стежкою. Червона манійова спідниця, блиснувши до світла гарячою барвою, лягла коло ослона. Летіли, мов змії, рушники та чіплялись на дверях. Брязнуло до землі намисто й розкотилось по куточках. Здоровий клубок ниток скоро-скоро покотився по білій стежці з полотна і переплигнув через поріг у сіни. Кукла льону, зачепившись за мисник, повисла там, мов русалчине волосся. Гнат кидав шмаття, одержу з такою силою, що по хаті віяв вітер, аж полум'я лямпочки вигиналось довгим язиком та чаділо. Від нерівного світла тіні на стінах тремтіли. Випорожнивши скриню, він шарпнув її так, що вона аж загула. Гнат озирнувся навкруги. В хаті було пусто і сумно. Олександри не було. Він плюнув з пересердя й вийшов з хати, не причинивши навіть дверей.

Була чудова майова ніч. В вулиці було темно, аж чорно. Крізь чорну баню верховіття

де-не-де продерся срібний промінь місяця й ліг на чорну землю срібною плямою. Вийшовши з вулички, Гнат неначе впірнув у море білого світла. Те біле, трохи блакитне світло тихо лилось з гори, а зачарована земля неначе купалась в фантастичному сяйві. Гнат подався до ставка й сів під вербою на росяній траві. Він глянув на ставок і не пізнав його. Ні, то не ставок, то друге небо з місяцем, з зорями. Дві блакитні бані зіллялись в одну величезну кулю, оперезану чудовим поясом темно-зелених дерев, білих хат, чорних тинів. Одна хата до-гори стріхою, друга—у-низ; одно дерево до-гори віттям, друге—у-низ. Два місяці неначе осміхаються один до одного. Зорі тихо, тремтять вгорі і долі... А в садках солодко дрімать окутані місячним сяйвом стрункі тополі, широковіті липи, крислаті яблуні, і лише інколи, немов крізь сон, тихесенько зітхне деревина молодим листом. По сріблястій землі лягли довгі чорні тіні... Тихо. І земля, і вода, і повітря—все послуло. Однак та нічна тиша повна всякими голосами. Разно цокотять жаби по тім боці ставка. Тьохкає, аж розлягається, в садку соловейко. Десь далеко в селі гавкають собаки. На леваді форкає коняка і брязкає залізним путем...

Гнат сидів на березі під вербою. Нічний холод трохи прохолодив його та втихомирив розбурхані нерви. Але на серці в його було погано. Він інстинктивно чув, що зчинив недобре діло, та думка не ставила цього перед ним ясно. На хвилинку йому заль стало Олександрі і промайнула думка про згоду, але набігла друга думка і мов дужча хвиля розбила першу. Ні, він не хоче жити з нею він не може жити з

нелюбою! Нехай роблять з ним, що хочать, нехай його судять, як знають, а він не пустить її до хати. Краще об стіну головою. Вона йому гидка, осоружна; вона отруїла його життя, розлучивши з милою, вона труїла його цілий рік непокірливою вдачею, неохайністю, лінощами... Відколи він оженився—і в господарстві йому не ведеться. Спримігся на коні, підгодував—думка продати та заробити—як-раз утратив. Купив другі, знов підгодував і знов утратив, за сим разом ще більше. Купив двох кабанців,—доглядав, годував їх—такі ситі були. Та що? Зраня не схотіли їсти, ввечері одубіли. Або з тим телям?! Яке там теля—такий добрий назимок був. Це було зимою. На дворі була страшенна хуртовина. Вітер вів, мов дикий звірь, і, змітаючи цілі кучугури снігу, підіймав їх до-гори, до білих хмар, що низько повисли над землею. Трудно було потрапити до воріт. Рвачкий вітер бив у лице, снігом заліплював очі, та, здавалось, хотів підхопити до-гори, щоб потому кинути в холодний сніг... Гнат виніс теляти їсти. В хлівці його не було. Гнат обійшов увесь двір, заглядав по всіх кутках—теляти нема. Гната взяла тривога. А ну ж де замерзне, дурне, під тином? Він підперезався, насунув на очі шапку і, взявши в руки кийок, пішов на вулицю. Ноги стрягли у снігових заметах, вітер бив у лице з такою силою, що Гнат не міг дихнути. Він відвертався від вітру, щоб перевести дух. Гнат обійшов село—теляти не було. Змучений, впрілий, вернувся він додому без телички... На другий день казали люде, що вовки розірвали в лісі якесь теля. Гната немов що торкнуло. Він пішов у ліс і скоро знайшов у рові голову свого теляти з налигачем

на шії... Ах, він уявляє собі, він на свої очі бачить криваву драму в лісі. Холодний вітер свище межи голим, цупким деревом. Обліплене снігом, стоїть по коліна в снігу теля і, витягнувши морду, жалібно мукає проти вітру. З-за ярка, повного снігу, дивляться на нього блискучими, мов жарина, очима два вовки. Вони неначе змовились: один ліг в ярку до гори черевом, а другий, крадучись та присідаючи до землі, обминув теля ззаду і погнав його на ярк. Теля жалібно мекнуло, задерло хвіст і, нерівно стрибаючи, побігло просто на вовка. Вовк лежав і чигав. Теля надбігло та з розгону скочило на вовка. Вовк вхопив його впоперек і розпорів йому живіт. Теля впало. Надбіг другий вовк і з живого, ще теляти вирвав шматок м'яса. Вовки їли, гарчали та скалили один до одного зуби.

Гнатіві аж мороз пішов по-за спину. А й справді стало холодніше в повітрі. Над ставком знявся білий туман та мов серпанком оповив краєвид. Пахло вохкістю. Гнат встав і пішов додому. З вікон лилось світло, але двері були зачинені. В хаті було поприбірано, все стояло на своїх місцях. Гнат глянув у кутки і догадався, хто зробив лад у хаті. На лаві під образами солодко спала тітка Мотря, хропучи носом. Гнат погасив світло і ліг спати.

Сонце вже зійшло; скісне проміння його, прoderшись крізь вікно до лави, розбудило Гната. Він глянув на тітку, що поралась коло печі, й сів на лаву, протираючи очі. Він ніяк не міг второпати, звідки взялась тут тітка, що вона тут робить. За хвилинку Гнат згадав учорашній вечір. Тітка кришила буряк і лише

постерегла, що Гнат прокинувся, голосно за-торохтіла грубим голосом. Але ж він і спить! Вона думала, що він вже не встане. Най він мовчить, нічого не каже: вона вже все знає. Саме тоді, як знялася межи ними колотнеча, вона стояла на подвір'ї і все чула. Або ж не варт бити? Там-то, матінко, нечупара, там-то ледащо! Всі молодичі дивують, як він терпів їй, не вбив її досі до мари. Побігла до батька. Не бійсь, прибіжить! А як не вернеться, то чоловік потрапить на поясі привести до хати, як торік Клим свою Варвару! Повіялась, а посуду стоїть лоском неміта. Вона, Мотря, своїми руками мусіла всьому лад дати, хоч як було треба піти на поденне... Мотря довго говорила, жаліючись на своє гірке бідування. Її басовий голос грізно гучав у хаті, неначе там хто лаявся.

Гнат слухав, чи не слухав. Йому якось ніяково було з тіткою й хотілось зостатися на самоті. По обіді Гнат узяв сокиру та подався на подвір'я лагодити пліт. Незабаром на перелазі з'явилась низенька постать чоловіка з сивою колючою бородою. Гнат впізнав тестя і став, очікуючи. Старий підійшов ближче.

— Здоров, синку! Що там скоїлося вчора межи вами, що Олександра прибігла до нас, мов несамовита?

— Та що скоїлося... от, тату, дали мені жінку, тепер візьміть її собі, бо я з нею не житиму.

— Овва. Не вихоплюйся, синку, з нерозумним словом, бо назад ніяково вертатися. Чому ж це так?

— Бо вона мені не до вподоби... Я її не люблю!

— А ти ж чому, синку, не розпитав стежки свого серця та заблукав до нашої хати? Хіба тебе хто слухав? га? Ні, тепер вже годі! По смерті нема каяття!

— Як собі хочете, а ми вкупі не будемо!..

Гнат розказав тестеві, як вони жили з Олександром. Старого брала злість. Здурів зять, чи яке лихо! Не буду з нею жити, та й не буду... Ну, вдарив там жінку, повчив її трохи, та й годі! Діло звичайне. А погиркались— помиритися, та й жити як слід, як Бог приказав.

— Ви, тату, краще не втручайтеся в це діло, бо нічого з цього не вийде!

Як то не втручатися? Адже вона йому дочка! Може й в його серце болить за своєю дитиною... Старий сердився. Він говорив скоро і прискав слиною, наче сукно мочив. А як би зять схотів загубити свою жінку, то батько повинен ще коліном у яму їхати? Е, ні, вибачай! Дарма, що він старий, а ще нікому не дасть на поталу дитини!.. Показались десь діти, чи який хрін. Одно затялося, каже, що не буде вкупі жити, а друге й собі тієї співає... Межи ними й дідько лисий не розбере справи!.. Старий Максим плюнув з пересердя і подався до воріт, бубонячи щось під ніс.

Другого дня у-вечері до Гнатової хати вступив Максим з кумом Гаврилом, старим, поважним чоловіком. Вони вговорювали Гната помиритися з жінкою та жити з нею в злагоді. Гнат і слухати не хотів. «Я її не люблю», твердив він в одно. Гнат не пив навіть горілки, яку приніс тесть. Максима брала нетерплячка. Йому аж руки свербіли до бійки, а слина так і летіла з рота за кожним словом. Але кум спиняв його, зацитькував. Максим кричав на

цілу хату. О! він знайде спосіб на упертість зятя! Він піде до старшини на суд!.. Най добрі люде розсудять, чи годиться кидати жінку, ламати те, що піп зв'язав...

Гнат був спокійний. Про нього! Най йому голову стинають, не те що судять, а він не житиме з жінкою...

Максим вилаявся, хрюпнув дверима й пішов з хати. За ним поплентався і кум. В середу рано Гнат наняв підводу й відіслав Олександрі її скриню.

В неділю смерком, коли Гнат вніс сухого ломаччя та заходивсь розпалювати на вечерю, в хату не вбіг, а просто влетів десятник. Ні вуся, ні борода не хотіли рости на його темному, як юхт, обличчю. Замість них висіли якісь клаптики темного волосся. Вся невелика фігура його була розтріпана, виявляла переляк, неначе він тільки що вирвався з рук якогось страховища. Руда шапка не прикривала гаразд розкудланого волосся, і воно лізло з-під шапки та крізь дірки в шапці. Крізь витерті рукави пошарпаної свитки світилися лікті. В руці тримав він на знак поваги довгий ціпок. Староста з шинку післав його до Гната, і він біг, як навіжений, бо в корчмі чекав його чоловік з пів-оком.

Десятник забелькотав щось так скоро, що Гнат не зразу второпав.

— Прийшла бомага до шинку... той до старости... загадують, щоб завтра зраня безпремінно прийшли до корчми... той, як його... у волость... Діло єсть... Глядіть, не гайтеся...

Він на щось потрусив бородою й так швидко, як увійшов—зчез з хати.

— Мабуть на суд! Про мене, хай судять,— подумав Гнат.

Солнце вже високо стояло на небі, коли Гнат подався у дорогу. До волости було добрих вісім верстов. Гнат думав прийти туди на пізній обід. Вітер підпихав Гната в плечі, хвилював зелені ниви, збивав куряву по дорозі. Було трохи холодно. Гнат ішов і думав про суд. Він завдавав собі питання від старшини й відповідав на ті питання. Він уявляв, що казатимуть тесть, Олександра, лагодив їм свою відповідь. Гнат не постеріг, коли дійшов до ліса. Починався чагарник з кущами ліщини, а за ним, мов стіна, стояв густий грабовий ліс. Тут, на узліссі, росквіш була вітрові. Орлом налітав він на зелену ліщину, обіймав її, мов козак дівчину, а ліщина, соромлячись, відхиляла від нього свої віти й мов шепотіла круглим м'яким листом: «пусти, не чіпай, осоружний!» Високі дерева на краю ліса махали до вітра віттям, немов зачіпали його. Гнат увійшов у ліс. Йому схотілось спочити; він ліг на траву й озирнувся навкруги.

Темно в лісі. Молода струнка яворина, вкривши корінья оксамитовим мохом, високо сягає рябеньким ставбуром, щоб зеленим верхів'ям усміхнутись до блакитного неба, скупатись в золотому промінні, цікавим оком поглянути на широкий чудовий краєвид, розмовитись з вільним вітром... Тихо в лісі: повітря не дихне, ніщо не шеберхне, жадна ростинка не схилиться, не злякає маленької комахки. Мов усе поснуло, мов зачароване... Зате горою йде гучна розмова вітра з лісовим верхів'ям. Ось чути, як несе вітер якусь новину з далекого ліса, що синіє за горбочком. Здалека чути глухий гомін: він наближається, дужчає, шепотить, охоплює верхів'я, і здається, що

кожне дерево кожним листочком шепотить якесь чарівне слово, а ті слова, зливаючись в чудову гармонію лісового шепотіння, хвилю котяться далі, заміраючи в просторі... За першою хвилюю котиться друга, третя...

Мелодійний шелест листя, чарівна краса молодого лісу навіяли на Гната солодкий сум. Він нагадав Настю. Йому навіть привиділось з-за зеленого віття лагідне обличчя милої, з повними устами та великими сивими очима. Серце його знов забавило кохання, того тихого раю, про який він так довго марив. Гнат лежав, а солодкі мрії колихали його серце. Враз він схопивсь і сів. В голові його, мов блискавка, промайнула нова думка. Думка та вразила його незвичайною простотою. Він так конче зробить. Він ублагає Настю сидіти з ним на віру. Адже не він один сидітиме на віру! Адже в їх селі можна налічити більш десяти хат, де чоловік та жінка не вінчани! Аби вірно кохались!..

Лице в Гната розжевірилось, очі неначе побільшали й дивились кудись далеко, минаючи дерева; на устах під чорним вусом грала усмішка. Згадавши, чого він тут, Гнат важко зітхнув. «Коли б швидче кінець!»—голосно промовив він, рушаючи в дорогу. Цілу дорогу Гнат думав про Настю. Розпалена уява малювала перед ним картину тихого, незакаломученого щастя...

Ще здалеку впізнав Гнат чималий будинок під зеленим залізним дахом з пооббиваними дощем стінами. То була волость. Кілька молодих акацій цвіли перед вікнами, кидаючи густу тінь на ганок. На східцях ганку, в холодку, сиділи люде й гомоніли. Осторонь стояв чийсь віз. Розгнуздані коні, інколи форкаючи, тихо хрумали обрік.

Гнат наблизився і вгледів тестя. Старий Максим щось розказував чоловікам. Олександра сиділа оддалік і скубла китицю білої акації. У волости казали Гнатові почекати; він примостився під частоколом у холодку й закупив цигарку. Тесть розмовляв з людьми, а сам усе поглядав, очікуючи, чи не підійде Гнат, не заговорить до його. Але Гнат і не дивився в той бік, де сидів тесть. Максим думав, як би зачепити зятя, як би зняти з ним розмову. Він глянув на свою люльку й підійшов до Гната.

— Здоров, синку! А дай-но вогню—люльку закурити.

Гнат мовчки подав свою цигарку.

— Ну, зятю, що ж буде з нашою справою?— почав Максим.

— А що буде?... Нічого не буде!

— І на що нам гризтисся та судитися? Хата—покришка; на віщо виволікати звідти сміття, на віщо показувати його прилюдно?

— Не я виволікаю, не я показую—не мені й сором буде!

— От краще помиріться з Олександром та живіть, як люде, у згоді! Не крайте мого серця на старість, не вкорочуйте мого віку, бо він і так недовгий...—Старий мало не плакав.

— Оце, Господи!—вискочила з-за ганку Олександра.—Нявчать до нього, як кіт до сала. Довго я вам казатиму, що не хочу з ним жити! Не діжде він, щоб я ступила на його поріг! Я краще кози доїтиму жидам, а не буду їсти його хліба. Я йому не жінка!..

Олександра говорила з завзяттям, наче сварилася. Чоловіки замолкли й звернули увагу на ту сцену. Саме тоді вийшов з канцелярії десятник: він покликав Максима та Гната з жінкою до старшини.

В просторій кімнаті з чотирма вікнами стояв посередині стіл, застелений червоним сукном. Сукно було аж рябе від чорних плям з чорнила. На столі були розкидані папери; вони лежали малими й великими купами. Папери були скрізь: і на столі, і на полицях, і навіть стіни були обліплені ними. За столом три писарчуки, зігнувшись у дугу, скрипіли перами. На ослонах, по-під стіною, сиділи чоловіки та жінки, очікуючи черги. Старшина, здоровий гарний чоловік, стояв біля столу та все засукував рукави своєї зацібнутої на гаплики свитки, неначе збиравсь до якоїсь роботи. Рудий писарь, в парусиновому куцику та в вишиваній сорочці, стояв коло його і щось говорив, показуючи пальцем на папери. Старшина наглянув Максима; він заморщився, неначе людина, що з нетерплячкою відривається від дуже пильного діла.

— А, це ви, куме Максиме! А де ж ваші діти?

Гнат і Олександра неспокійно порушилися на місці. Максим вклонився і з поспіхом задроботів:

— От вони, старшино! Оце зять, а то дочка... Я вже до вас, старшино, як до Бога! Розсудіть їх, коли ваша ласка, по справедливості... Я вже здаюся на ваше слово,—як розсудите, так і буде...

Старшина засукав рукави, погладив довгого вуса і грізно глянув на Гната.

— Оттакеє-то діло! Ти Гнат Музика?

— Я.

— То ти, голубе, виганяєш жінку з хати та чиниш сварку, забуваючи на закон та Бога? Га?

Гнат мовчав і нервово теребив шапку. Він збілів на виду.

— Чи тобі позакладало, голубе, що ти не відказуєш, коли тебе питає старшина? Чом ти не живеш з жінкою, кажу? Га?

— Я... я з нею не можу жити... вона мені не до любови...

— О-го-го! Зможеш, голубе, як ми тобі піддаємо охоти!... Нема такої статті у законі, щоб чоловік жінку виганяв з хати. Такеє-то діло!

Писарчуки, почувши цікаву розмову, повскакували з-за стола і, позакладавши пера за вуха, стали за плечима в старшини. Вони моргали один до одного та показували пальцями на Олександру. Погана усмішка розповзалась по їх жовтих з остудою обличчях.

Олександра подалась на два ступені наперед і вклонилась старшині, бгаючи в руках червону хусточку.

— Господин старшино! Краще мені з мосту та в воду, ніж з ним жити!.. Він мене побив, побила б його свята п'ятниця... Ві! любиться з молодицями... я докажу, що він ходить до тої слинявої Насті...

Паничі захіхікали і, щоб вдержатись, позакривали роти кулаками.

— Цить! Заторохтіла, як порожняк по дорозі!.. Чуєш, зараз мені погодися з жінкою!— обернувся старшина до Гната,—щоб мені не було межі вами невзгоди! В мене нема довго! Раз-два і кінець! Такеє-то діло!

— Як хочете, старшино, а я з нею не буду жити,—сказав Гнат.

— І я з ним!—підхопила Олександра.

— Побачимо! Гей, десятник!

На поклик той вбіг, розпихаючи людей, десятник.

— Дай-но їм лопатки, най вдень лагодять окопи навколо волости, а ввечері зачиняти їх вкупі в холодну, може вони там скоріше поєднаються! Та настелити соломи в холодній, щоб було їм м'якенько!

Писарці пхикнули в кулак, але не могли вдержатись, і гучний регіт залунав по хаті.

Збентежених Гната та Олександру повели з волости.

— Оттакеє-то діло, куме,—обернувся старшина до Максима, засукуючи рукави.—В мене все скоро! Побачиш—до завтра, як голубки, густимуть твої діти. А в холодній, як у коморі, ніхто не заважатиме.

Писарці скалили жовті зуби та реготались, аж поки рудий писарь не grimнув на них. Тоді вони метнулись до стола, повиймали з-за вуха пера й зашкрябали в паперах.

Максим дякував старшині, але йому було трохи ніяково. Він не сподівався такого суду. «А може й справді буде лучче,—подумав він,—може вони скоріше дійдуть до згоди, як їх звести до купи».

Десятник завів Олександру та Гната на горі і дав їм лопатки. Вони зайняли постать і почали копати рів. Десятник, осміхаючись під вусом, подався у волость. Олександра стала клясти чоловікові; вона плакала та примовляла кризь сльози: «Де та смерть її заподілася, що не прийде до неї при лихій годині! Чом мати не втопила її малою, купаючи у ночвах, чом її грім не вбив, або земля не запалася під нею, коли вона стояла під вінцем! Ні, заховала її від смерти якась мара, та й встромила чоловікові, тій загубі, що через його мусить вона нині таке терпіти!..

Прибита, пригнічена пригодами енергія Гнатова вирвалась на волю, неначе річка, розірвавши греблю, і межі чоловіком та жінкою знов почалась би бійка, коли б цікава писарка не покликала Олександру до пекарні—роспитати про її недолю.

Зоставшись на самоті, Гнат трохи втихомирився. Він скупчив свою розбурхану енергію й наважився мовчати. Він перебуде біду, він переможе її терпінням та завзяттям. Чорна земля шугала з Гнатової лопати на окіп, а він копав та й копав, не розгинаючись.

Олександра повернулась з пекарні трохи веселіша. Вона також узялась до копання, але більше стояла та розглядалась. Вони мовчали.

Ввечері повів їх десятник у «холодну». «Холодна» була під волостю, у землі. Там було темно, вохко і холодно. Чорні стіни невеликої кімнатки були аж слизькі від цвілі. Мокра глина де-не-де відвалилась, і липова замість біліла, як ребра кістяка. В кутку коло дверей стояв кадіб з капусти, важкий дух гнилої капусти виповняв повітря. На цегляній долівці лежали кружки від кадоба та купа мокрої мерви. Гнат глянув навкруги з-під лоба, вибрав сухішу мерву і ліг на ній, відвернувшись до стіни. Олександра знайшла треного ослончика, приставила його до стіни і сіла. В «холодній» стало тихо, як в домовині. Трохи згодом від вікна почулося шепотіння й тихий сміх. Олександра глянула на вікно: з-за ґрат виглядали обличчя писарчуків. Писарці показували пальцями на Олександру, шептали щось один до одного, сміялись. Гнат лежав нерухомо, наче нічого не чув. Паничі подумали, що він спить, і почали

зачіпати Олександру масними жартами. Де-далі ставали вони сміливішими та реготались уже на голос, не зважаючи на Гната. Олександра спершу мовчала, а далі й собі вкидала до жартів слівце, скося поглядаючи на Гната. Але Гнат лежав, як мертвий. Олександра присунулась до вікна. Коло вікна почались жарти, регіт, розмова...

Гнат усе чув і кипів. Він силкувався звернути свою увагу в інший бік. «Чорт із нею! Хай гзиться, стидка! Краще думатиму про свою Настю... або хоч про хазяйство, що так лишилось, без догляду»... Але вухо мимохіть ловило якесь слово розмови, і на серці в Гната ставало так погано, прикро, болізно... Він затулив вуха і так лежав, аж поки не заснув...

На другий день знов узяли їх до роботи—знов копати окопи. Вони копали, не обзиваючися й словом один до одного. В полудне приїхав старшина. Він звелів покликати Гната та Олександру. І Гнат, і Олександра рішучо відповіли: «ні», коли старшина спитав їх, чи житимуть вони тепер укупі. Старшина розсердився. Вони затялися—і він не з клоччя. Най же копають окопи, коли охота, та ночують в «холодній». І окопи копали, і в «холодній» ночували, а згоди не було між ними. Вони були мов чужії. На третій день старшина покликав їх до себе. Вони стояли на своєму: їх ніхто не присилує жити в купі. Старшина пильно глянув на їх.

— А йдіть ви собі на всі чотирі вітри, бо їй-же Богу битиму!—крикнув він.—Оттакеє-то діло! Що ти вдієш з запеклими?...

Гнатові та Олександрі не треба було казати цього удруге: вони вийшли з волости й подались різними шляхами додому.

Був чудовий ранок. Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця. Зеленою левадою побігла стежечка аж до ставка. Стежкою йшов Семен Караташ. Він тільки що підголював шматком старої коси, й підголена борода біліла проти засмаленого обличчя. Семен ішов купатись.

Подихав свіжий вітрець, по ставку плигали маленькі хвильки і сріблом блищали на сонці. Здавалось, що на дні ставка кипіло срібло, що гарячі бризки розтопленого срібра підскакували до-гори та продирали рівний поверх води. Ставок блищав, аж очі боліли глянути на його. Ластівки вились над ставком і от-от не черкались крилом блискучої хвилькі. Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста. Маленькі хвильки рівно котилися, ласково мили беріг. Хлюп-хлюп!... хлюп-хлюп!... Семен почав роздягатись. Борода свербіла після голення, і він, мацнувши шершаву бороду, згадав, чого сьогодні так чепуриться. Адже він нині сватається вчетверте. Так, учетверте. Він поховав три жінки. Коли вмерла перша жінка, він сказав собі, що не оженився, бо не знайде такої вірної та коханої дружини. Однак, хто його зна як, одружився вдруге. Вмерла друга—і він закаявся женитись, щоб знов не взяти такої лихого на своє безголов'я. Але оженився і втретє, бо треба було матері малій сирітці. Поховавши третю, писав він супліку до архирея, щоб йому дозволено одружитись вчетверте. Від архирея не було ніякої відповіді, а тим часом валилась необмазана хата, не було кому зварити ложки страви, не було до кого обізватися

словом. Піти до зятя на друге село не хатілось, бо зять—чужа людина, а чужий хліб—гіркий; та й на що того чужого хліба, коли є свій, є й хата, є й город, і поле—мовляв, ціле хазяйство. Та що з того, коли хазяйство те аж плаче без господині! Вже й самому Семенові дійшло до плачу, та добрі люде нараяли жити на віру. Може й справді так буде краще. Бог простить, що без шлюбу, бо на думці нема нічого грішного, а погібати людині марне не слід. Та й славу жінку наглянув собі! Мотрю Левкову. Не так то стара, хоч і поховала трьох чоловіків, літ сорок п'ять—шість буде, а що роботяща, що запопадлива—то й сказати трудно. Правда, любить випити чарку. Та що? І це не біда, бо буде до кого випити, буде до кого й промовити: «дай, Боже!» Семен був веселий. Роздягнувшись, він підійшов до води і глянув у тиху воду маленького плеса, що заховалось межі зеленими рямами низенького верболозу. З плеса визирнуло до його невелике кругле обличчя з підстриженими синими вусами, червоним носом та добрими синими очима, що погоже дивились на світ з-під густих та довгих брів. Сиве волосся спадало кружком, по-казацьки. Семен осміхнувся до себе. «Чим не козак?»—сказав він голосно. Ух! яка холодна вода! Семен шубовснув у воду, і вода широкими кружками побігла від нього на зустріч хвилям. Семен вплив на середину ставка. Сонце засипало промінням увесь краєвид, грало на білому Семеновому тілі. На березі купались діти і збивали воду, аж піна стояла на ній. Семен одягнувшись сидів на березі, коли з другого боку, греблею, надійшла молодиця. Семен закrywсь рукою від сонця. «Либонь Мотря,—подумав він.—Вона».

— Добридень вам, Мотре! А куди йдете?
Молодиця спенилась. Якусь часинку вона придивлялась.

— Дай, Боже! До куми! Відношу борщ, що позичала.—Мотря показала Семенові чорний горщечок.—А холодна вода?

— Зразу холодна, а потому нічого...—Він хотів ще щось сказати, але не знав—що і лиш дививсь на Мотрю з-під долоні.

Мотря й собі стояла, неначе чекала чого. Далі обернулась і пішла дрібно, наче молоді літа ізгадала.

Коли Мотря повертала від куми з порожнім горщечком, Семен сидів ще на березі та курив люльку.

— Почекайте, Мотре, щось маю казати! гукнув Семен. Він підійшов до окопу і сперся на сухе ломаччя. Мотря стояла на вулиці, по той бік окопу.

— Не знати—переказувала вам Сохвія, перва сестра ваша, що я... щоб ви... Язик не слухавсь Семена.

— Вона переказувала... Мотря щільно стулила губи і спустила очі додолу, на горщечок.

— Що ж ви на те, Мотре? Чи зап'ємо згоду, чи ні?

— А я знаю... Мотря знайшла на денці горщечка шматочок присохлой глини и почала його дуже уважно відколювати нігтем.

— Справді надумайтеся, та йдіть до мене сидіти на віру. Адже сами знаєте, як погано, коли чоловік один, як палець... Хиба я не знаю, що й ви бідуєте, тиняючись по чужих хатах. Що з того, що ви заробляєте, коли тими грішми не знати яку дірку залатати? За хату заплати, дров купи, купи хліба і до хліба... А

в мене все своє: і хата, і хліб, а господарюватимем, то й до хліба буде. А заробите яку копійку, зложити до-купи, от і гріш буде про всякий випадок... І веселіше буде: ви будете хазяйкою на своїм обійсті, а не вічною наймичкою. І чоловік буде, хоч не шлюбний, а все таки чоловік. Дітей ми не будемо мати, та й на що нам той клопіт, тепер і так тісно, поля обмаль, а людей—як сарани... А як уже поважатиму вас, ніколи й пальцем не торкну: бо й мені та самота за три роки налилася вухами. Так мені остогидла хата-пустка, так докучило раз у-раз німувати, що хоч бери, старий діду, та лізь живцем у землю...

Старий Семен говорив довго; його мова чим далш пливла вільніше та скоріше, як вода на лотоках, і розмивала останні вагання Мотрині. Вона все стояла, стуливши щільно губи та обертаючи горщечок.

— А я знаю?... Ще люде сміятимуться...— промовила вона несміливо.

Оце але! Люде сміятимуться! Адже кожне знає, що не любощі їм у голові, що не пусте що зводить їх до-купи, а неминуча потреба. А що сидітимуть вони на віру, без шлюбу—це вже не їх вина! Адже він писав до архирея, щоб позволено йому оженитись вчетверте! Архирей нічирк, а без жінки чоловікові не можна, без хазяйки не обійдешся.

— Може воно якось буде!—зітхнула Мотря.

— А вже ж! Чом не має бути! підхопив Семен.

Гладке, опасте, з одвислими щоками, лице Мотрине розжеврилось. З карих, трохи посоловілих очей визирали неспокій та задума, наче вона загубила моральну рівновагу нормальної людини. Маленький вид Семенів теж

почервонів, а червоний ніс аж горів проти сонця. Вони попросились, а Семен ще довго слідував очима за високою, міцною постаттю Мотрі. «Буде кому робити!»—подумав він і подався до господи. Семен був веселий. Проходячи проз похилену стару повітку, він думав: «Треба конче розкидати та звести нову. Спроможеться чоловік на корову чи на овечат, то нікуди буде й на ніч загнати»... Три роки дивився він на ту повітку, але ні разу не привходила до голови така думка. Хата стояла пустою. Дошч пооббивав стіни, і жовта глина всюди покололась та пообсипалась. Лише вгорі, під стріхою, заховалась від дощу смуга білої стіни. По одній половині хати не було в вікнах ґрам, і жовта стіна дивилась на задвірок двома чорними дірами. Двір заріс спорихом та зеленів, неначе лука по весні. Семен виніс з хати сокиру й заходивсь коло повітки, мимрячи собі щось під ніс.

У-вечері того ж таки дня Семен прийшов до Мотрі. Він застав у хаті Сохвію, першу сестру Мотрину, ще нестару, балакучу жінку. Баби про щось радились. Семен вийняв з-під поли око горілки й поставив на столі. Зняли розмову про посуху, про господарство. Нема дощу та й нема. Ярина показує погано, на озимину мала надія. Бабам притьмом треба дощу на бараболю, на огірки. Вчора набігла хмарка, мов чумацьке ряденце, та лише покропила суху землю... Розмова йшла мляво. Мотря зчезла з хати й за часинку привела з собою Гната. Затопили в печі, приставили окріп на тісто та горщечок з покладками. Мотря та Сохвія місили тісто, порадись коло печі. Двері рипнули; в хату вступила Явдоха, Настина мати.

Семен скося глянув на неї. «Оця богомільниця з другого кутка носом почула оказію», подумав він. В невеличкій хаті стало мирно, аж тісно. Бесіда пішла жвавіше. Всі вже знали, що Семен просить Мотрю сидіти на віру. Всі радили Мотрі йти до Семена. Він чоловік добрий, путящий, має своє поле, свою хату. Мотря згоджувалась, але не виказувала цього ясно, хоч їй самій хотілось позбутися самоти та знов стати такою хазяйкою, якою була вона колись.

Вечеря поспіла, Мотря насипала галушок в миску і поставила на столі коло тарілочок з покладками та кришеним салом. Гаряча пара від галушок знялась над мискою, стіл неначе повеселішав. Гості любенько поглядали на здорову зелену пляшку з горілкою.

— Прошу, частуйтеся! Сестро, кумо! Семне, Гнате! Сідайте, прошу вас, та пожийте,—припрошувала Мотря.

Семен налив чарку й обернувся до Мотрі.

— Дай же нам, Боже, дожити віку вкупі, люблю, у згоді... Дай, Боже, почати це діло у добру годину, а ще в кращу скінчити, щоб і нам добре жилося, і хазяйствечко добре велось... Пошли вам, Боже, в моїй хаті тихую старість, як погожая вода в криниці.

Семен перехилив чарку й цідив горілку по волі, немов прислухаючись, як вона струмочком дзюрила з чарки в живіт. Вихиливши до краплі, він налив для Мотрі.

Мотря взяла чарку й скинула очима на гостей, не знаючи, до кого пити.

— Пийте до куми Явдохи,—рішила Сохвія.

Мотря ковтнула пів-чарки, збирала губи на шнурочок і, обтерши їх рукавом, вкинула в рот другу пів-чарки вже не кривлячись. Чарка

обійшла круг стола. Гості приказували, бажаючи Семенові та Мотрі і з води, і з роси повну торбу всякого добра. Закусивши салом, присунулись гості до миски й почали носити страву з миски до рота, підкладаючи під ложку хліб, щоб не закапати скатірки. На хвилину зробилось у хаті тихо, лише дерев'яні ложки цокали об глиняну миску. По другій чарці розговорилися. Говорили всі, перехоплюючи один одного.

— Ідіть, сестро, до Семена, йдіть, люблю! Вам буде краще, не будете так бідити гірко, як тепереньки...

— Думаєте ви, голубко, не докучила мені та біда! Встану вдосвіта, запалю в печі, поставлю страву... Ет, яке там вариво! Знаєте—більш про людей: варити, не варити, аби враз з людьми курити... Попоїм там чого, хапаючись, та й біжу на поденне, як на панщину. Одно знаю—хоч не ззім солодко й напрацююся гіренько, так ніхто мене не налає, ні від кого не почую докірливого слова,—говорила Мотря на здогад буряків, поглядаючи на Семена.

— А, Боже ж мій! Я не така людина, кого хочете спитайте,—хвилювався Семен.

— Ні, гріх сказати, загомоніли всі разом,—Семен не такий! Він своїх жінок жалував, хоч покійниця друга жінка була така лиха, що часом аж вогню креше, як що не по їй.

Випили знов по чарці.

— А як мене люде засміють, як мені кожне в очі цвікатиме, що я живу на віру,—сказала неначе до себе Мотря.

— І-гій на вас, що це ви вигадали!—затохтіли молодіці.—Хто з вас сміятиметься, з чого? Та ж ви не повія яка, вибачайте на слові, адже вам не пуста в голові, не розпуста!

Адже сидять на віру й Микола Козачишин, і Іван Бондарь, і Олена Сидоручка, а Андрій Муржак вже дев'ятий рік сидить з Марією... і ніхто з їх не сміється, всі поважають, як людей. Лучиться okazія яка—запрошують, частують їх; вони в себе приймають, як Бог приказав. Тут кожне бачитиме, що звела вас до-купи неминуча потреба, що живете ви на віру, бо піп не звінчає вчетверте! Правда, єсть такі, що зіходяться з розпусти, але ледачому ледачий і кінець: нажене через який там час чоловік, та й повіється знов шукати чоловіка на два дні... А що вже наглузуються та наганбляться—про те сама знає... Буває й так, що з великих любощів, з кохання того йдуть сидіти на віру, бо звінчатися не можна: чи вона чоловіка має, чи він жінку покинув. І це погано, але все-таки якось инакше, все-таки чоловік має увагу на тее кохання щире. Старі таки геть противляться цьому, бо перш цього не було, вони не звикли до цього; але молодіж инакше вже дивиться на це діло. «Як сидять, каже, на віру, то чоловік жінку більш любить та, жалую, бо вона його може по всяк час покинути»... або «все одно, каже, чи звінчав піп, чи не звінчав, аби вірно кохалися»...

— Такий тепер світ настав, люблю!—зітхнула Явдоха.—Адже і в пісні співають:

Ой, Господи милосердний,

Який тепер світ настав:

Свою жінку покидає,

А з чужою жити став!...

Та й буде добро!? І-вже! Не буде на світі краще за-для гріхів наших тяжких!—плакала Явдоха. Вона була вже п'яненко, і п'яні сльози текли по жалібно скривленому зморщеному обличчю.

Гнат уважно слухав бесіди. Кожне слово глибоко западало йому в серце, болізно торкало чутливі струни його серця. Він слухав та розважав, що доведеться йому витерпіти, коли він житиме з Настею на віру. Правда, не варт усього переймати, що по воді пливе. Люде—божі собаки: і брешуть, і кусають. Йому ще байдуже, але бідна Настя навряд чи витриває. Серце в його щеміло, немов хто стискав його у жмені, однак він не міг спинити бажання хоч раз в життю зазнати того щастя.

На дні здорової пляшки мало що лишилось. Гості гомоніли, їм було весело. Богомільна Явдоха розказувала, як вона ходила на відпуст у Браїлів, що чула від черниць. Одна черниця розказувала, що скоро Бог покарає людей за гріхи. Настане страшне лихоліття, люде почнуть мерти, але не всі помруть від слабости. Випаде здоровий град, завбільшки з баранячу голову й поб'є тих, що не ходять на прощу, що сваряться до служби божої, не подають старцеві. Сохвія тяжко зітхала, але не дуже пильно слухала того оповідання, бо їй самій хотілось розказати про недавню пригоду з кумою Одаркою: як вона посварилась в Одаркою і що Одарка говорила на неї перед кумою Марією. Вони говорили разом, одна про те, а друга про інше, і їх бесіда зливалась в якусь кумедну мішму... Гнат підлащувався до Явдохи, бо вона була матір'ю його Насті.

Семен та Мотря сиділи близьенько одно коло одного. Вони приязно вели розмову. Семен був веселий, трохи на підпитку. Його кирпатий ніс цвів, як повная рожа. Горілка розігріла Мотрю, і вона наче покращала та помолодшала. Гладка, опасиста, здорова,—вона здавалась ще більшою

попліч з малим, сухорлявим Семеном. Семен казав, що як тільки Мотря перебереться до його хати, він полагодить стару повітку, бо треба купити коненята... Може б там заробилося який гріш хурманкою, а наспіє орати під озимину, не треба наймати худоби. Мотря казала, що повітку таки треба злагодити, але купити корову, бо за Петрівку можна скласти масла и сиру: все буде гріш, а там і самим буде чим харчуватись. Вони гомоніли, не зважаючи на гостей. З їх розмови що-хвилина вихоплювалось: «Будуть бички—продамо... купимо кабанчика... зробити нову терницю... без корови не можна!...»

Умовились, що завтра Мотря прийде на розглядини до Семена, а потому й зовсім забереться до його.

Було пізно. Гості почали прощатись.

— Ой я п'яна в вас, кумо п'яна, аж мені співати хочеться!... Доленько ж моя, як же я задибаю до хати? Доведеться десь під окопом ночувати!—бідкалась Явдоха.

— Не журіться, тітку,—обізвався Гнат,—я вас заведу.

Гості попрощались, порозходились. Сохвія лишилась ночувати в сестри.

Другого дня сонце стояло вже на вечірньому пружі, коли Мотря з Сохвією увіходили в Семенів двір. Рябий пес з кудлатим хвостом кинувся на них та аж до землі присідав, гавкаючи. Семен рубав дрова коло повітки. Він відбронив гостей від Рябка і ввів у хату. Мотря дивилась на поколені, пооббивані жовті стіни. «От то здулася глина, неначе худобина оббившись,—думала вона.—Треба буде геть пообвалювати та накидати свіжою глиною»... Долівка в хаті була чорна, з ямами, стеля покололась.

В хаті було чорно, як у димарі. Чорна постіль зібгана лежала на полу. Купчаки за образами та хрести з ласкавцю були аж чорні від пилу. «Ой, буде муки на мої руки!» подумала Мотря, але вона хоч би й зараз залюбки завдала тую муку своїм рукам, аби звити собі затишненьке, чепурненьке кубелечко. Семен просив вибачати, що немає чим приймати гостей. Вони сами гаразд знають, що хата без хазяйки—сирота. Най же сами потрудяться щось зготувати—от і двері в комірчину, а він піде по горілку.

Скоро Семен вийшов з хати, молодиці—цікаві, як усі молодиці—метнулись оглядати кожний куточек в хаті, кожний закапелочок. В комірчині стояла діжа з борошном, а біля неї горох в розколених ночвах; в діжечці на споді кілька шматків сала; на жердці висіла одежа. На дворі зозуляста квочка, надувшись та настовбурчившись рябеньким пір'ячком, водила шестеро курчат. Молодиці зварили вечерю. Семен привів з собою сусіда. Пішла бесіда, частування.

— А як я не вгожу вам, а ви здурієте, наб'єтеся мене, і я муситиму покинути вас, та йно сорому наберуся від людей?—журливо питала Мотря, підпершись рукою.

— Що це ви, Мотре, Господь із вами! Та я вас і пальцем не торкну, побила б мене свята земля, коли брешу. При свідках присягаюсь...

Мотря поняла віри й легенько зітхнула.

На другий день перевезла Мотря скриню до Семени й розташувалась у Семеновій хаті, як справжня господиня.

IV

Гнат нудив світом. Він ще й досі не говорив з Настею, все якось не міг зважитись просити її жити з ним на віру, поки не

втихомиряться та нещасна пригода з жінкою. Непевність та тривога, мов вогонь, жерли Гнатове серце; він аж зблід від безперестанного зворушення. Молодий вус ще виразніше зачорнів проти білого обличчя.

Раз теплого рожевого вечора зустрілись вони на вулиці. Гнат ішов з косовиці, Настя з буряків. Вони розминулись, віддавши один одному на добровечір. Але сталося так, що вони разом озирнулись і стали. Настя осміхнулася до Гната куточками червоних уст. За останній час Настя покращала, погладшала. М'ягкі, делікатні контури її обличчя вирівнялись, стали ще лагіднішими. Великі сиві очі кидали цілі снопи м'ягкого проміння. Вона була повна та свіжа, як ягода. Гнат задивився на неї.

— Щось маю тобі казати, Насте,—наважився Гнат, підійшовши до неї ближче.

— Кажі!

— Та тут якось ніяково, вештаються скрізь. Вийди, як смеркнеться, під яблуню, бо маю конче щось казати.

— Е, ще виходити! Кажі тут!

— Ні, не можна, виходь в садок, то скажу... Вийдеш?

— Побачу!—Настя знялась з місця, неначе наважилась втікати.— Вийду!—казала вона, зробивши кілька ступенів, і обсипала Гната ясним промінням із сивих очей.

У Гната аж коло серця залоскотало від того погляду.

Ніч була темна. На синім небі густо зоріли зорі. В ставку голосно кректали жаби. Село спало. Гнат обережно переліз через лісу й опинивсь у густому садку. Він подався до криславої яблуні, під якою не раз стояв з Настею.

Під яблунею було темно, аж чорно. Гнат вдивлявся в темряву і нічого не бачив. Насті не було. «Нема!»—тихо сказав Гнат, а те слово болізно луною відгукнулось в його серці. Вмить з-за стовбура почувся тихий сміх; хтось вдарив Гната легенько по плечах. Гнат затремтів увесь, як осика на вітрі. Він побачив Настю і взяв її за руку. Він тримав її за руку й мовчав.

— Оттак! Ти будеш мовчати, а я буду слухати,—обізвалась Настя.

— Ти знаєш, Насте, що мені нема життя без тебе... я живу світом, без тебе я нещасний,—промовив сумно Гнат.

— Що ж я тобі поражу?.. Маєш жінку, чом з нею не живеш у згоді?

— Не печи мене жінкою, бо я вже й так опечений... Я її ненавижу, вона перевела мій вік молодий... Олександра не переступить мого порога, ми на-віки розійшлися... Насте, як не схочеш зо мною жити, то я собі смерть заподію!.. краще мені в сирій землі гнити, ніж без тебе на світі жити.

— Оце сказав! Як же нам зійтися, коли ти жінку маєш? Як би я показала тебе тоді межі люде?

А як живуть другі? Хиба вони будуть перші, чи останні? В селі більш десяти хат, де живуть на віру. І живуть же люде не гірш від шлюбних, хазяйнують, статок мають... Вона каже: «поговір»... та хоч позабивай двері й вікна та сиди в хаті й не рипайся—і тоді не втічеш від того поговору. Поговір що? Пес бреше, вітер несе... Аби було щастя... А щастя буде: він її вірно любить, він її, як квітку на городі, посадить в хаті, він її жалуватиме, годитиме їй, як малій дитині... Невже ж вона схоче, щоб

він пропадав марне, ні за що, вкоротив собі віку молодого?

Настя слухала, притулившись до шершавого стовбура яблуні; їй жаль стало того тихого, широкого чоловіка, що так вірно її кохає, що гине за нею. Вона сама любила Гната і десь у далекому закуточку її серця ворушилась згода на Гнатове жадання. Її вже турбували перешкоди, що неминуче мали стати на дорозі до щастя.

— А мати? Та же вони загризуть мене, бо й так лихі, що я дала гарбуза аж двом сватачам!—промовила Настя наче до себе.

— Е, мати — пусте! Можна впрохати тітку Мотрю, вона це діло облагодить. Кума з кумою побесідує, кума з кумою порадиться, то якось діло й стане!..

Овіяні чарами літньої ночі, заколисані любовою розмовою, вони замовкли, але думи їх літали коло одного осередка.

Гнат мав надію, що Настя згодиться жити з ним на віру.

— В нашім краю тихо!—засміялась Настя.

Той свіжий, сливе дитячий сміх роздрагував Гната. Він обійняв Настю за стан, пригорнув її до себе. На нього тхнуло теплом молодого жіночого тіла. Настя не пручалась. Вона відкинула голову і блиснула білою шиєю з-під разків червоних коралів. Гнат припав устами до білої теплої шиї!..

Крислата яблуня розкинула над ними м'яке гілля, та лише інколи, наче крізь сон, тремтіла чорним листом. Під синім, зоряним шатром неба було тихо та тепло... Пізно вертав Гнат додому, п'яний від щастя.

На другий день раненько забіг Гнат до тітки Мотрі. Мотря місила коло хати глину; її

ноги, замазані жовтою глиною, здавалось, були взуті в жовті сап'янці. Стіни були пошпаровані; шпаровання здавалось величезним жовтим павутинням, що заснував на стіні якийсь велет-павук. Мотря місила глину і слухала, що казав Гнат. Вона обіцяла поговорити з Явдохою про його діло, але не скоріш, як у неділю, бо тепер, як сам бачить, заходилась коло мазання—треба ж довести його до ладу.

Гнат, подякувавши тітці, подався на роботу.

В неділю по обіді зібралась Мотря до Явдохи. Явдоха сиділа на призьбі й куняла на сонечку. Насті не було вдома.

— Добридень вам, кумо! Здорові будьте з неділею,—гукнула Мотря від воріт.

Явдоха здригнулась, липнула на куму очима й відказала:

— Дай, Боже, здоров'я! Сідайте, кумо, за гостя будете. Як же вам ведеться на новім господарстві, кумо?

— Нічого, кумо, нічого... Старий мій так чепуриться, що куди й молодому до його! Заходивсь пересипати повітку,—пошити ще сніпками та обмазати, то й готова буде. А я коло хати такого мазання мала, що ще й досі болять мене, любко, руки й ноги, а крижі—як перебиті, неначе хто бучком попер...

Мотря розказувала про свої клопоти в новій оселі, Явдоха про відпусти черниць, про тяжкі кари Божі за гріхи...

— Кумо мої любі та милі! що я маю казати вам?!—почала Мотря.

— Кажіть, серце, буду чути...

— В п'ятницю рано, іно влізла я місити глину, прибігає мій небіж—Гнат. Глянула я на його й бачу, що чогось він не такий став,

немов йому що пороблено... «Що тобі, сину?»—питаю. «Тітко мої любі та милі, відказує, як ви не схочете допомогти мені, то доведеться мені марне погібати»... А я аж заплакала гіренько, та й кажу: сину мій любий та милий, як же мені не стати тобі у пригоді, коли ти в мене найближча родина. Адже в мене не поле засіяно родиною. А він, правда, поцілував мене в руку та й каже: «Сами ви, тітко, знаєте мою недолю... знаєте, як ми любилися з Настею—се-б то з дочкою вашою, кумо!—та розлучили, каже, нас вороженьки люті, не дали нам подружитися. А тепер я хожу, світом нужу, нема мені життя без Насті... Як не буду з нею жити, то буду в сирій землі гнити... Йдіть, каже, до тітки Явдохи, просіть їх, най пустять свою Настю зо мною на віру жити»... Так мені його жалко стало, кумо, так дуже жалко, що й не сказати... От я й прийшла до вас, любко: еге, пустіть свою Настю до Гната, він чоловік тихий, трудовитий...

— Що це ви, кумо? Господь із вами! Моя дочка удовиця, їй люде трапляються, не сьогодні-завтра хтось посватає. На що ж їй сидіти на віру?

— Коли ж вони, кумцю, дуже любляться, Гнат із Настею! Як ви їх розлучите, то дочка плакатиме на вас, а в вас одна дитина, не годиться їй світ зав'язувати!

— Де там, кумо, де там! І не кажіть мені цього! Щоб я оце потурала дочці у такому ділі, щоб я підводила її на гріх? Та ж би мене покарала Мати Божа, та ж би я й не відпости-лася, й не відмолилася...

— Щирому кохання і Бог не противник, як кажуть люде,—перепинила Мотря.

— Де там, серце, де там! Інше діло вам, ви вже жінка в літах, по третьому чоловіку, грішного і в думці не маєте, вам уже й Бог простить, а моя Настя ще двічі може віддатись, на що ж їй грішити? І так Господь карає за гріхи наші тяжкі...

Явдоха почала оповідати, яке чудо недавно сталося в Горишківці. У тому селі жив один чоловік та мав четверо дітей; діти єсть, а годувати їх нічим, бо звичайно у переднівок рідко хто має свій хліб, а у того чоловіка й скибочки не було. Ото як докучило йому, що діти пишуть їсти, він вхопив ніж та хотів їх порізати з тої розпуки... А діти й просяться: «Не ріжте нас, тату, ми будемо спати до нового хліба»... Полягали покотом на печі, та й поснули. Сплять день, ба сплять другий. Вже тому чоловікові й моторошно, вже й будить їх, а вони сплять, як мертві... Вже й острах узяв того чоловіка, почав він Богу молитись, а діти сплять. Пішов до попа, найняв молебень,—нічого не помагає... Пораяв хтось тому чоловікові піти у Київ, до святих печер; от він і пішов, а діти сплять і досі... Ох, Боже наш, Боже милосердний! Тяжкі гріхи наші пред Тобою!

Скільки Мотря не вговорювала Явдоху пустити дочку на віру до Гната, скільки не прохала—нічого не допомоглося. Явдоха казала, що не пустить Насті. Вона справді боялась, щоб не випав здоровий град, завбільшки в баранячу голову, та не вбив її за гріхи.

Так і розійшлися куми, не скінчивши Гнатового діла.

На вечір прийшла Настя з гостини. Мати почала розпитувати її про Гната. Вона хотіла дізнатись, чи знає дочка про замір Гнатів, а

як знає, то що скаже на те. Настя призналась матері, що любить Гната, що хоче жити з ним на віру. Стара напнула її мокрим рядном. Най вона виб'є собі з голови і Гната, і любові, бо то дурниця! Поки мати жива, цього не буде, бо вона не хоче сорому на старість, не хоче прогнівити Бога, що вже й так карає людей за гріхи! Настя сперечалася, казала, що втіче від матері. Вона, плачучи, дорікала матері, що мати гризе її, хоче занапастити її долю, не боячись гріха, хоч і ходить по монастирях та відмолює гріхи цілого світа. Заплакана Настя вибігла з хати в садок під свою любиму яблуню. Крислата яблуня пригадала їй любу розмову з милим і ті щасливі хвилини життя, що перейшли тут, під цим розлогим гіллям. «Що буде—то буде, а піду до Гната», подумала вона, втихомирившись трохи. Вона не мала характеру, її можна було на все підмовити, але тихим, лагідним словом. Материне бурчання лише підживляло її мляву енергію. Настя взяла розважати, як та коли перебралася їй до Гната. Е, що довго думати! Адже в п'ятницю йде мати на відпуст саме перед жнивами молитись, щоб вніс Господь хліб у руки. Переказати лиш до Гната, щоб завіз її скриню, та й по всьому. Настя замарилась над картиною тихого раю в милого хаті... А як же кинути матір саму, та ще в жнива? Ця думка мов серпом підтяла Настині мрії. Їй жаль стало матері... Нічого, вони разом з Гнатом вижнуть материне жито, то може скоріше вблагають стару не гніватись. Настя аж повеселішала від щасливої думки.

В понеділок зумисне вибігла Настя на зустріч Гнатові, як він вертався з роботи, й переказала сподіватись її в п'ятницю.

В п'ятницю вдосвіта взяла Явдоха ціпок у руки та торбину з харчами й подалась з людьми на прощу. Трохи згодом, коли люде порозходились по роботах і не вештались по вулицях, заїхав Гнат возом до Явдошиної хати й виніс на віз Настину скриню. Настя засунула двері й поклала ключ під стріху.

Зараз таки заходилась Настя порядкувати в Гнатовій хаті. Їй хотілось насамперед вихаючити хату від порохів, що лишились після Олександрів. Вона поздіймала з стін образи, помила їх та заходилась мазати хату. Гнат метнувся помагати їй; він так хапавсь до всього, що мало не побив образів. Настя накричала на його, щоб він не встрявав у бабську роботу та йшов собі геть з хати. Гнат хотів її поцілувати, але вона жартівливо обмала його білою глиною ще й випхала за двері. Настя побілила стіни, підвела припічок червоною глиною, поцяцькувала синьою комин. Чорний сволок з вирізаним хрестом аж вилискувався на білій стелі. Настя повішала на стінах два ряди гарних образів від жердки аж до мисника, ще й позаквітчувала їх купчаками та кучерявою м'ятою. Під богами повішала гарні вишивані рушники, на жердці почепила здоровий рушник з розкішно вишиваними кінцями. Вовняне рядно горіло на постелі жовтогарячою та зеленою барвами. Біла скатірка на столі та помиті лави аж сяли чистотою. Чималий мисник осміхавсь здоровими полив'яними мисками, білими, зеленими, червоними. Настя глянула на вичепурену хату й осміхнулась. В хаті було як у віночку. Ввечері зварила Настя вечерю й поставила перед Гнатом. Карасинова лямпочка весело осявала прибрану хату. В печі жеврів жар.

Гнат дивився на свою хату й не пізнавав її. Хата неначе покращала, побільшала, з бідної хатини стала багатою світлицею. Перед ним на ослоні сиділа його колишня мрія, свіжа та гарна, як квітка. Гнатові здалося, що йому приснився гарний сон... На серці в його було так радісно, так повно щастя... і він боявся прокинутись, щоб той чарівний сон не щез...

Гнат повеселішав, немов на світ народився. То було робота йому докучала, здавалась важкою: робить, робить, а далі й питає сам в себе: «На що?» А тепер—не робота—іграшка, куди йде—усе пісні співає. В неділю пішов Гнат у місто на ярмарок. На ярмарку накупив він Насті гостинців. Купив гарну рясну хустку з червоними рожами, ковтки з довгими золотими бульбашками та червону манійову спідницю в сім цілок. Він зовсім не жалував тих грошей, що складав з зими ще собі на свиту. Ет, чи то конче потрібна йому нова свита! Старої ще не зносив гаразд. Як ще був він парубком,—то гарно вбірався. Було—яку схоче шапку—вже й має!.. А тепер минулося... от, купить яку-небудь, аби голова не боса... Та й сміються з тих чоловіків, що гарно одягаються. Скоро оженився—назуйвай чоботи здорові з хлявами вище колін; надягай свиту грубу та довгу, щоб поли черкались об землю; насувай аж на ніс високу шапку з довгим волосом—і скажуть: «Хазяїн!» А як вдягнешся в коротеньку парубочьку свитку, схочеш узутися в делікатні, до ноги, чоботи, підперезатись гарним поясом, зараз засміють, скажуть: «Чванько! не буде з його хазяїна!...»

Настя зраділа гостинцям, як дитина. Вона зав'язалась квітчастою хусткою, почепила довгі

ковтки й вертілась перед маленьким зеркальцем, вмазаним у стіні, обертаючись, щоб хоч одним оком заглянути довгий кінець гарної хустки. Гнат стояв оддалік та осміхавсь, дивлячись, як Настя примірювала червону, як жар, матерію і бгала її в дрібненькі хвалди. Настя глянула на Гната чистими, щасливими очима, і в них побачив він утіху та вдячність...

В понеділок в обідню пору прийшла з відпусту Явдоха, Вона дуже стрівожилась, не заставши в хаті ні дочки, ні її скрині. Сусіда сказала Явдосі, що Настя пішла сидіти на віру до Гната. Явдоха отетеріла. Йї жаль було дочки, соромно, що дочка живе на віру. Явдосі здалося, що от-от градові хмари обляжуть небо, випаде здоровий град і поб'є її дочку, Гната та всіх грішників. Стара не знала, що подіяти: чи бігти до Насті та нагнати її додому, чи пораятись перш людей.

Явдоха побігла до Гнатової хати. Настя поралась коло печі. Побачивши матір, вона стала як стовп, ні в сих, ні в тих. Явдоха стояла на порозі бліда, гнівлива; сухі старечі губи тремтіли від великого гніву.

— Геть звідсіля!—хриплим голосом крикнула вона на Настю.

Настя й собі пополотніла.

— Куди я піду? Нема мені куди йти з моєї хати...

— З твоєї хати, ледащо? То ти вже десь шлюб узяла у заячому холодку, побила б тебе лиха година, як ти мене б'єш на старість отими словами! Геть мені зараз додому, бо як візьму оцю качалку, то поб'ю тебе на капусту!—Явдоха вхопила з ослона качалку і приступила до Насті.

— От візьміть краще та вбийте мене...— Настя заплакала. З подвір'я надійшов Гнат. Він побачив ту сцену і зсунув тонкі брови. Він став проти Явдохи.

— Бийте мене, мамо, а не її...

— А я тобі яка мама, вражий сину? Дідько звінчав вас на смітнику, а ти мене мамою зватимеш? Та я не подивлюсь тобі у вічі, сякий-не-такий сину! Я на тебе знайду суд, я тобі покажу, як підмовлять жінок на гріх!.. Де це видано? де це чувано? У мою перію не знали такого сорому... І мати твоя, і бабка твої були чесного роду, а ти стидом повила мою голову сиву! Геть додому!—кричала вона до Насті.

— Простіть нас, не гнівайтесь, прошу вас,—обізвався Гнат.—Так вже десь Бог нам дав... Сами знаєте, як ми вірно любилися, що й жити не можемо одно без одного...

— Про мене повісся на сухій гілляці, а дочки мені не каламуть! Йди зараз додому!—звернувшись вона до Насті.

Настя плакала. Стара хотіла вхопити її за руку, але Гнат заступив їй дорогу.

— Я не пушу Насті,—понуру сказав він.

— Ба пустиш!

— Ба не пушу!

Явдоха приступила з качалкою до Гната, але Гнат глянув на неї так грізно, що стара побачила, що не її сила.

Коли так, вона знайде суд на них, вона ще дасться їм у знаки. Явдоха вилаялась, як зміла, і з качалкою в руках вибігла з хати. Вже коло воріт постерегла вона ту качалку і жбурнула її далеко від себе. Явдоха побігла жалитись до попа.

Над вечір прибів паламарь кликати Гната та Настю до попа.

Довго сиділи вони в поповій пекарні, поки наймичка покликала їх у горниці. Вони поцілували в руку батюшку й матушку і стали коло порога. В світлиці на круглому столі парувал самовар. За столом сиділа гладка, повновида попадя та п'ятеро дрібних дітей. Всі вони видивились на Гната та Настю. Панотець був чоловік не старий. Косми чорного волосся, подекуди з білими нитками сивини, просто спадали на плечі. Його довга фігура в парусиновому підряснику була трохи зігнута наперед. Він опернув своє довгобразе лице з довгим носом та насмішкуватими устами до Гната.

— Щось ти, Гнате, вступаєш на поганий шлях. Свою жінку прогнав від себе, зійшовся з другою без шлюбу, а це гріх, святе писмо забороняє жити на віру...

— Я, батюшко, нікого не обікрав, нікого не зарівав,—озвався Гнат.

— Пхе! Звідкіль ти такий розумний взявся? Хоч надягай на нього рясу та висвячуй просто на архирея! Не обікрав!.. Не зарівав!.. Адже в святім письмі сказано... витри ніс!—гукнув панотець і грізно поглянув на маленького поповича, що сидів на стільчику коло Насті. Настя подумала, що батюшка крикнули на неї; вона спішно схилилась над поповичем і взяла його пальцями за ніс. Дитина заревла на цілу кімнату.

— Візьми дитину!—grimнув панотець на паніматку.—Паніматка взяла дитину до другої кімнати й довго ще було чути з-за дверей, як вона зацитькувала плаксивого поповича.

— Адже в святім письмі сказано...—Батюшка підійняв до-гори брови й насторожив вуха.

Очевидячки не судилося Гнатові дізнатись, що сказано в святім письмі, бо в другій кімнаті почувалась якась шамотня, і басовий голос поспитав: «а чи вдома отець Іполіт?»

Отець Іполіт зірвався й побіг на зустріч гостеві. Дітвора, підскакуючи, подалась за батьком. Панотець тричі поцілувався з гостем і сказав: «просимо». В дверях з'явився гладкий лисий піп, одною рукою поглажуючи черево, а другою сиву бороду. Через хату пройшла неначе процесія: попереду гість, за ним батюшка, а за батюшкою ціла низка дітей. Гнат з Настею лишилися сами у світлиці. Лише пикатий самовар клекотів на столі, та, немов надувшись, випускав пару. Через якусь часинку отець Іполіт перебіг кімнату і лише майнув полами білого підрясника, не звернувши уваги на Настю та Гната. Вертаючись з пляшкою в руках, панотець побачив своїх парафіян.

— Ви ще тут?—здивувався він.—Глядіть же мені, розлучіться... Ти, Насте, перепроси матір... і живіть так, як сказано в святім письмі...

Гнат та Настя, поцілувавши батюшку в руку, вийшли з світлиці.

Настали жнива. Настя вийшла на Гнатову ниву. Поруч з нею, на своїй ниві, заняла постать Явдоха. Побачивши, що мати нездужає, Настя перейшла на Явдошину ниву й почала жати жито.

— Геть, не потрібую твоєї помочі!—крикнула Явдоха.

Настя мусіла знов узятись за свій хліб. Але на другий день, коли Явдоха нездужаючи не вийшла жати, Настя підмовила Гната зайняти постать на материній ниві. Коли Явдоха

побачила вижатий та поскладаний в полукіпки хліб, їй жаль стало доброї дочки. Благання Мотрині й час загоїли рану в Явдошиному серці; вона погодилась з Настею, навіть обіцяла піти після жнив на відпуст відмолювати гріхи свої і доччині.

Була тепла, ясна осінь. Настя йшла садками до Мотрі. Осіннє повітря було прозоре, тихе. На заході, під безхмарним небом, стояло здорове золоте сонце. Під його скісним промінням золотом сяло жовте листя лип та берез. Здавалось, що якийсь чарівник, як у казці, убрав дерева в широко-золоті шати. Падало жовте листя, а здавалось, що то золото капає на землю з дорогих шат. Червоні, як у кров вмочені, черешні полум'ям горіли на сонці. Земля під ними була вкрита червоним листом та червоніла, як полита свіжою кров'ю. Зеленіли темним листом крислаті яблуні, рожевіли делікатними сутінками грушки. На вербах листя порідшало, поблидло і здавалось здалеку, що вони тепер лише розвиваються, як на провесні. Сухе листя дощем спадало з дерев, черкалось об гіллячки і шелестіло. Під ногами шелестіли цілі замети сухого покрученого листя. Насті вподобався той шелест, і вона зумисне розривала ногами купи сухого листя. Її вражала розкішна картина осінньої природи, обсіпана соняшним промінням під чистим блакитним небом. На серці в Насті було тихо та весело.

Мотря доїла корову. Відборонюючись від уїдливого Рябка, Настя привіталась до Мотрі. Вони разбалакались. Видоївши корову, Мотря занесла дійво до хати й показала Насті своє хазяйство. Опріч рябої корови, було ще два перістих підсвинка та одинадцятро зозулястих

курей. На їх обійсті ведеться лишень худоба рябої масти. Ні чорної, ні білої, ні рудої—іно рябої. Була одна чорна курка, така несуща курка, та що! запіяла півнем і треба було голову втяти. А у Семена ще за другої жінки руда корова згинула на третій день, як з ярмарку привели. Оттак вона хазяйнує, хвалити Бога, і звикла вже до хати та до свого діда. Живеться та хліб жується. А Насті—чи добре у Гната? Чи жалує її Гнат? А чи піде вона на сватання до Зіньки Васишиної, бо то ж її близька родина? Настю щось стиснуло коло серця. Її не просили на сватання. «Мабуть тим, що я живу на віру»,—подумала вона. Їй чогось зразу стало жалко на людей, на свою родину.

А чи чула вона, що Олександра похваляється вигнати її з Гнатової хати? «Я, каже, тую розлучницю за коси витягну з хати. Буде вона знати, як розлучати чоловіка з жінкою!»... Настя прийшла додому сумна і цілий вечір проплакала. Гнат помітив її заплакані очі. Він став питати, чого вона плаче. Настя довго не хотіла говорити, а далі, ридаючи, розказала Гнатові, що Олександра нахваляється за коси волочити її з його хати.

— Я задушив би її, як гадину!—сказав Гнат, здвигнувши тонкі брови.

V

Розпечене повітря пацїло жаром і, здавалось, затаїло дух, не дихало—так було тихо. Великий лан буряків зеленів проти сонця молододу бутвиною. Здалеку здавалось, що межі зеленою бутвиною рядками процвітають здорові червоні квітки. То червонілі пов'язані квітчастими хустками голови сапальниць. Коло кожного

рядка молодичь стояв «наставник». Він пантрував, щоб сапальниці не лінувались та добре обгортати землею кожний буряк. В одному рядку межи молодичами була Олександра. Вона бігала на друге село сапати панські буряки, бо на буряках було весело. І справді молодичі жартували, сміялись, співади пісень, аж луна розлягалась по полю. Олександра перед вела. Вона зачіпала «наставника», не старого ще чоловіка з довгими, білими, як льон, вусами на червоному виду. «Наставник» ходив вздовж рядків та все намагавсь, щоб скоріше сапали. Молодиці ще нижче похилились над сапами, одна лише Олександра стояла, спершись на сапу, рівна як свічка.

— Сапайте, молодичі, сапайте,—передражнювала вона «наставника»,—бо вже сонце високо, а зробили мало!—а сама стояла рівно, як москаль на муштрі.

— Ти чого стала та задивилась, як теля на нові ворота?—визвірився до неї «наставник».

— Ой не кричи, чуеш, бо нас тут гурт бабів, а ти сам один, хоч здоровий такий, як кицька насидячки,—вмить закидаєм тебе бурячинням, іно ногами дригатимеш з-під купи.

Молодиці зареготались.

— Гляди, щоб я тебе не закидав!—розсердився «наставник».

— Гир-гир!—подражнілась Олександра, поглядаючи на його хитрими очима.

В нього плечі, як у баби,

В нього очі, як у жаби,—

затягла вона високим голосом.

В нього вуси, як у рака,

Сам недобрий, як собака!—

підхопили молодичі.

— Обголи, Йване, вуси, то ця пісня буде не про тебе,—засміялась Олександра.—Та не втни губи, як будеш голити, бо заспівають:

Ще й без верхньої губи,

Як цілує—знати зуби!..

Молодиці реготались, а Іван, відвернувшись, сів на бур'яні набивати люльку.

Олександра нарвала липчиці і знебачки кинула її Іванові на голову. Зелена липчиця гірляндю повисла на голові, зачепилась за білий вус, за червону шию. Іван озирнувся. Олександра пильно сапала буряки, її чорне обличчя стало якимсь кумедно-поважним, червоні губи віддулися, неначе вона сердилася. Іван зірвався й обмотав тою липчицею Олександрі шию, ще й притиснув до лиця колючу липчицю. Олександра заверещала не своїм голосом та затріпала чорними руками. Вирвавшись з його рук, вона вхопила цілу купу бур'яну й обсіпала Івана. Польова берізка повилась по плечах, по рукавах сорочки, звисала з крисів бриля; мокрець, подорожник та липчиця почеплялись до Іванової одежі, до довгих вусів. Іван стояв завітчаний, як гільце на Купайла. Олександра сміялась, показуючи рівні зуби, що біліли проти чорного обличчя. Пішли жарти, сміх. Іван не сердився більш: йому вподобалась весела, жартівлива Олександра, вподобались її чорні, палкі очі, густі, веселкою, брови. Він усе поглядав на неї й залюбки відповідав жартами на жарти. Молодиці, нахилившись одна до одної, гомоніли. Вони розказали Олександрі історію Івана. Іван жонатий вже п'ять років, але його жінка, в рік по шлюбі, повіялась десь з паничем, а Іван лишивсь ні парубком, ні жонатим. З пів-року сидів він на віру з якоюсь

покриткою, але за щось нагнав її. Йому добре служити в пана: і гроші має, і хліба перепадає йому чимало. Іван і собі розпитавсь про Олександру. Очевидячки вона припала йому до вподоби, бо він просив її вийти на буряки й завтра.

— Не вийду, бо нема тут гарних «наставників»,— сказала вона, моргнувши до його веселою бровою.

Другого дня вже й сонце підбилось високо, вже й сапальниці полишали за собою довгі рядки підсапаних буряків, а Олександра лише здалека манячила червоною хусткою, поспішаючи на роботу. Вона наблизилась і весело осмінулась до молодичь.

— Кланяється вам голова з вухами, а потилиця й сама хилиться,—привіталась вона, сміючись здоровим сміхом.

— Чого так опізнилась?—загомоніли сапальниці.

— Заспала... пообідала пізно, та й подалась до вас раннім холодком коло полудня, щоб мухи не кусали... Чи приймаєте на роботу?

— Пізно вже, та що ж ти вдієш з гарними молодичками! Ставай та сапай!

— Тра ставати, бо що ж ти вдієш з поганими чоловіками, коли вони так гарно просять,—відрізала вона, займаючи постать.

Але Олександра ще довго стояла, спершись на сапу, та щось розказувала молодичкам. Молодиці аж лягали від реготу.

Сонце стояло серед неба і страшенне пекло. Над зеленими нивами тремтіло гаряче повітря, неначе хто тряс перед очима блискучим серпанком. Хвилі світла лились з неба, і чорні тіні десь позчезли, неначе соняшно сяйво

загнало їх у землю. Гаряче світло грало на запеченому, бронзовому виду Олександри, обливало темні бронзові руки, блищало на тонесеньких золотих волосинках, якими поросли її кремезні руки. Два рядки білих зубів блищали на сонці, як дві низки добірних перлів, чорні очі лиснились, як два агати. В червоній хустці, в червоній спідниці та білій сорочці, рясно вишиваній «козаками», Олександра здавалась велетом-квіткою, створінням тропичної природи. Золоте сонце пестило її, мов любе дитя гарячого півдня.

Опівдні виїхав на лан окомом. Взявшись у бік рукою, на якій висіла нагайка, він гукнув:

— Гей, баби! На полудне!

— Бий його, сила божа!—скрикнула Олександра і жартівливо, неначе сердячись, кинула сапою об землю.—Ніколи людьми не назвуть: усе баби та баби! Ні, правда, два рази на день таки називають людьми: вранці та ввечері. Вийде хто зраня на двір, та й каже: «о, вже люде палять на обід!» Ввечері знов кажуть, що люде палять на вечерю. А цілий день усе баби та й баби! Стоять два чоловіки. А хто там стоїть?—Люде.—А буде бабів із десять—то все баби! От порядки!

Олександра, приспівуючи та пританцьовуючи, побігла до своєї торбини й сіла полуднувати з сапальницями. Пополуднавши, деякі полягали спати, деякі посідали гурточками й гомоніли. Іван сів біля Олександри. Він задивився на її чорні очі, гаряче обличчя.

— Чи всі у вас у Мовчанах такі гарні, як ти?—поспітав він.

— Всі. А у ваших Кругах усі такі погані, як ти?—засміялась Олександра.

— Хіба я вже такий поганий?

— Ні, не дуже: подивись ззаду—хорошого складу; подивись в очі—ригатися хоче!—за-реготалась Олександра.

Іван вирвав буряк і, побурнувши ним, влучив її просто в хустку, аж очіпок з'їхав трохи на бік.

— О, цього вже й за мірку цибулі не пода-рую!—скрикнула Олександра і, вхопивши по-рожню торбинку, почала шмагати його по го-лові, аж порох хмарою звився над головою у Івана.

Втихомирились.

— Скажи мені, Олександро, де ти живеш?—спитав Іван.

— А тобі на віщо? Третя хата від Кіндрата, де рябі ворота, а новий пес!—засміялась вона, блиснувши на Івана чорними очима та підси-неними білками.

— Та не пустуй-бо! Мені здається...

— ...що тринадцятка снується, а то проста валовина,—перехопила Олександра.

— Оце веретено: дир... та дир... Мені здаєть-ся, що я бачив тебе в садку коло церкви, як їздив у ваше село загадувати на буряки... А як я прийду в ваш садок увечері, чи ти вийдеш?

— А вже ж вийду, ще й шага винесу: нате, диду, помоліться за душі померші...

— Та годі ж бо! Бачиш, Олександро, твій чоловік та моя жінка пішли десь за водою... Ти не маєш чоловіка, я—жінки. От ми й паристі!..

— Ну?!

— Чом би нам і справді не бути в парі? В мене було б тобі добре, як у Бога за дверима.

— Чи ти, чоловіче, сон рябої кобили роз-казуєш, чи дороги питаєш?

— Я не сон розкакую і не дороги питаю, а тебе вірно кохаю. Я сьогодні прийду в ваш са-док. Виходь...

Сапальниці попрокидались і веселою юрбою обступили Олександру.

Іван не відступав від Олександри: він за-лицявся до неї. Молодиці глузували з його, дивлячись на те залицяння. Більш за всіх до-кучала Іванові Олександра.

Вже добре смеркалося, як Іван перелазив у садок старого Максима. Олександра таки вий-шла до Івана. Довго велась розмова в вишни-ку, довго було чути притишений сміх Олексан-дрин.

Другого дня пішла Олександра на буряки та й не вернулась на ніч додому. Не було її й на третій день. Батько та мати Олександри-ні не знали, що й думати. Вони стали розпи-тувати про дочку й дізнались, що Іван підмо-вив її жити на віру.

Зразу щиро заходилась Олександра поряд-кувати в Івановій хаті. Вона звивалась, як му-ха на окропі; робота аж пищала в її руках. Молодиця всюди встигала, та все весело, та з піснею. Іванова хата виповнилась сміхом та піснею, як гай по весці пташиним співом. Іван радів, дивлячись на жилаві, осмалені, засукані вище ліктя руки, що жваво бігали від одної роботи до другої. Він дивився в її веселі, чор-ні очі, що полискували, аж пекли, з-під вісо-ких, веселкою, брів, і знов радів. Але незаба-ром робота докучила Олександрі. Ії докучила самота в хаті-пустці, хатня безустанна робота, тії «поміи та ще поміи», як вона казала. Пал-кої, поетичної вдачі, вона не могла вдовольни-тись буденним життям, запрягтись до щоденної

важкої праці. Вона чула, що опріч робучої сили єсть у неї ще щось, чому вона не знала ймення, але що поривалось до иншого, кращого життя, виливалось в пісні, жартах, дотепі... Олександра кинула все лоском у хаті й побігла на буряки.

Іван спершу нічого не казав Олександрі. Але побачивши, що в хаті все стоїть жужмом, що на городі неполені грядки заростають бур'яном, замотав те собі на вус та скося поглядав, очікуючи, до чого воно йдеться. Олександра не займала постати там, де Іван був «наставником». Вона ставала там, де наглянула молодого, гарного «наставника». Іван здалеку чув її гучний регіт, її жарти. Вона й на хвилинку не вгавала, усе плела харьки-макогоненки, розказувала сім мішків гречаної вовни. За її приводом сапальниці реготались, аж гомін стояв над розлогим зеленим полем. Іван аж зуби зціплював, та мовчав, поки що. Аж одного дня таки не витримав,—він сказав їй, що взяв її не на те, щоб вона продавала зуби та реготалась з парубками, що он-де городина заростає бур'яном, що в хаті немає ладу. Олександра спанула. Знялась буча, мало-мало не дійшло до бійки. Олександра покинула Івана, не проживши з ним і двох тижнів. Вийшовши з Іванової хати, вона не знала, що з собою чинити. Додому в Мовчани не хотілося йти, вона боялась батька, хоч він був завжди добрим для неї. Вона переночувала в знайомій жінки, а на другий день пішла до жида-орендаря просити, щоб нараяв їй яку службу. Жид таки того ж дня знайшов їй службу у двірку, в оконома. Служба була важка, плата мала. Треба було вставати рано, лягати пізно. Ще ген-ген до світа, а

вже будять її доїти корову та до череди гнати. Візьме Олександра дійницю, піде вдосвіта доїти корову—та й засне над дійницею насидячки. Стара окономова мати, люта як змія, стежить очима за кожним кроком наймички, кле-не, лає, не дає просвітку. А роботи по самі вуха: треба обід готувати та видавати, посуду мити, хустя прати, хліб пекти. Аж тепер згадала Олександра Гната, згадала й свою хату. Яка єсть, то єсть, а все-таки свій куток, своя робота. Йі жаль стало своєї хати, жаль на Гната, а ще більший жаль на Настю. «Ох, коли б не тая розлучниця, не знала б я такого лиха. Але почекай! Прийде й твоя черга! Хиба б мені руки повсихали, щоб я не витягла тебе за коси прилюдне з моєї хати! Тоді ти не тієї заспіваєш, голубко!»—думала Олександра.

Олександра нудьгувала в службі. Думки її рвались по-за обсяг щоденщини, вона бажала кращого, праздничкового життя. А у службі усе будень, усе загайно. Найнялась—продалась. В неділю чи в свято—вийде Олександра на музики, впірне, мов у море, в юрбу веселої, безжурної челяди, задивиться на парубочу красу і відійде трохи від серця. А як згадає, що на порозі вдома зустріне її окономова мати та почне сичати, як гадина, та гризти, та корити, то аж очі блискавкою блиснуть у неї від злости, а веселі брови низько насунуться на очі мов густі чорні хмари перед дощем.

На музиках причепився до неї здоровий, огрядний парубок—Василь. Він наймав Олександрі музики, купував їй горілку, хмелем вився коло неї та зазирає у палкі очі. Олександра сама моргала на хлопця, зачіпала гострим поглядом, палким поглядом. Вона любила хлопців

ї була б рада, щоб вони ходили за нею чередою. Після музик, увечері, довго стояли Василь та Олександра під вербами край ставка і вели розмову. Василь казав, що буде ходити до неї, буде любити її, бо таких чорних брів нема в Кругах, та й по-за Кругами чи знайдеш.

Одного вечора Олександра сподівалась Василя. Вона видала панам вечерю і внесла до пекарні цілий оберемок немитої посуду. В пекарні було неохайно. Здорова піч, раззявивши чорну пашу, дихала теплом. На позаливаній долівці стояв цебер, повний помий, валялись під ногами мокрі мийки, ганчірки, лушпиння з бараболі. На ослонах, на столі та припічку скрізь понаставлено немитого начиння—горшків, мисок, ложок. Мухи роями пообсідали чорні стіни, роями здійсналися з стін і гули, як бджоли в пасіці. Лямпочка без скла чаділа на всю хату. В пекарні було душно, повітря було якесь кисле та важке. Олександра натомила за день і з блистю жзурнула панську посуду на стіл; тарілки забряжчали, мов жида загергали на ярмарку. Олександра сіла на тапчан і згорнула руки. Їй так остобісіла служба в панів та безперестанна робота, так настирились пани, а найгірше стара окономова мати! «Не буду мити посуду, най їм дідько лисий мие!»—думала Олександра, згорнувши руки. Вона прилягла трохи спочити й захропла на всю хату. Пекарня виповнилась різнородними звуками. Олександра хропла, мухи гули під стелею, в кутку за запічком цвірінкав цвіркун; лямпочка все чаділа та піч пашіла теплом. В пекарню увійшов Василь. Він озирнувся по хаті й нагледів на тапчані Олександру. Василь почав будити

її, а Олександрі приснилося, що окономова мати стала відьмою, сіла на помело, вхопила її за коси й потягла в комин.

— Пустити!—закричала Олександра не своїм голосом, підводячись на лаві.

— Дурна, чого кричиш,—то я... Василь.

Олександра сиділа й протираєла заспані очі.

— То ти, Василю, а я думала, що то відьма мене тягне...

Олександра встала й нерівною ногою, ще сонна, завешталась по хаті. Поприбравши трохи з стола, вона повиймала з печі вареники з сиром та молошну кашу і поставила перед Василем. Василь приніс горілки. Після чарки Олександра прочумалась і повеселішала. Вона сіла коло Василя й задивилась на його міцну, здорову фігуру, широке рум'яне лице з сивими очма та широкими бровами, на його темний молодий вус. Василь кидав у рот вареники, як у безодню; на полумиску вже мало лишилось вареників. Олександра схаменулась і заходилась коло вареників: їй самій схотілось їсти після чарки.

— Гвалт! рятуйте!.. Василь заслаб на гарячку—їсть без пам'яті!—скрикнула Олександра, кумедно закриваючи рукою полумисок.

Василь загарчав, як пес, і кинувся до Олександри. Він усе наближався до неї, гарчав та гавкав, показуючи свої білі зуби. Олександра не пускала полумиска і сміялась. Василь наближився до самого лица Олександриного, кинувся кусати її, кумедно удаючи злість та завзятість пса. Олександра крикнула й пустила полумисок. Василь схопив полумисок, обійняв його й почав їсти вареники, жартівливо клацаючи зубами.

— Ох мені лишенько! — жახнулась Олександра, — ще як почують пани, що в кухні хто є, то буде мені на горіхи! — Вона метнулась до сіней, послухала під дверима, чи тихо в по-коях, і, вернувшись до пекарні, позавішувала хустками вікна та причинила двері. В пекарні стало весело; чутно було сміх, веселу розмову. Василь залицявся до Олександри, а Олександра забувала і свою лиху долю, і тяжку щоденну роботу, дивлячись у веселі сиві очі Василеві.

На другий день окономова мати насилу добудилась Олександри. В пекарні неміта посуда стояла лоском. Стара напнула Олександру мокрим рядном. Вже сонечко ген-ген підбилося вгору, а вона спить, неначе пані яка в перинах! Ще й посуду неміту лишила на ніч, помийниця жидівська!

Олександра не вітримала.

— Оце, Господи! точать мою душу, як тая шашіль! Коли я вам не вгожу, то глядiть собі кращої наймички.

Олександра з злістю шпурляла, що було в руках, хрьопала дверима та посишала всіх до всіх чортів.

Одного разу Олександра таки не встереглась. Василь сидів у пекарні, а окономова мати застукала їх саме тоді, як Василь заходивсь коло вечері. Василь скочив через вікно, але так незручно, що шибка дзенькнула й посипалась на землю. Олександра погасила світло, вхопила полумисок з стравою та тицьнула його під лаву; потому всунула в піч пляшку з горілкою і хліб, а сама лягла на постелі, прикинувшись, що вона спить. Стара добре чула, що хтось плигнув через вікно. Вона увійшла з світлом, оглянула всі кутки, повиймала з-під

лави та з печі страву й горілку і почала лаяти Олександру. Знялась буча. Пані та наймичка сварились, докоряли одна одній та мало не би-лись... Другого дня оконом роцитар Олександру.

Олександра перебралась до знайомої жінки. Вона ходила копати буряки й з того добувала прожиток для себе. Василь таки не кидав її.

Дні минали за днями. Настала осiнь. Подихнули морози, зціпили землю, зв'ялили гаї та діброви. Річка стялась і заблищала склом межи чорними берегами. Випав перший сніг, земля побіліла, неначе завилась білою габою.

Василя взято в москалі. Олександра потужила трохи та й втихомирилась. Чи то одні в світі веселі очі та густі брови?

Однак самотнє життя скоро докучило Олександрі. Господи! Сьогодні як учора, завтра як сьогодні! Усе одно та й одно! Коли б уже хоч гірше, так инше! — думала Олександра.

На щастя її овдовів не старий ще чоловік. Третя жінка лишила йому четверо дрібних дітей. Бідний Петро не знав, що йому чинити в світі божому. Діти малі, треба їм лад дати, треба й на хліб заробляти. Взяти наймичку — тяжко: раз те, що нічим платити, а друге — що наймичка не догляне господарства, як слід. Петро зупинивсь на одному: знайти яку покритку або удову, щоб сидіти з нею на віру. Він чув про Олександру й переказав через жінок, щоб вона йшла до його жити на віру. «Піду, — думала Олександра, — він поховав трьох жінок, то буде мене жалувати, бо вчетверте не оженився. Може мені хоч трохи вяснитись»... Випили могорич. Олександра вступила у Петрову хату, що відтоді мала бути й її хатою. Хата була маленька та низька. Висока Олександра мало

не черкалась головою об стелю. Вона все ходила по хаті з зігнутою головою; їй здавалось, що вона або наб'є собі гулю на голову, або завалить стелю в старенькій хаті. Стіни в хаті аж позацвітали від вохкості та почорніли від диму. Скрізь було видко убожество, неохайність. Малі діти пищали по закутках. Роботи було сила. Олександра не знала, за що перш хапатись. Щоб запалити в печі, треба було перш назбирати сухого ломаччя, бо готового палива не було. Муки на хліб теж довелося позичати, бо після похорон жінки Петро не мав і гроша в гамані. Олександра пекла хліб, варила обід, мила сорочки дітям і не мала часу й спину розігнути. Малі діти ревли, докучали їй. Вона не любила дітей, не звикла до них. Тісна та низька хата давила її, як домовина. Олександра не мала чим дихати. «Оце вскочила,—думала вона. Ні, не буду я тут, не витримаю. Краще мені бурлакувати, ніж свою силу, свій вік молодий звести, працюючи на чужих дітей».

Сливе дві неділі робила Олександра, як віл у ярмі. Перегодом охота до праці десь зчезла, а де-далі почала вона ходити й до корчми. Кине в хаті все жужмом, а сама чимчикує до корчми. Діти пищать з голоду, в хаті холод—під не топлена, а Олександра гуляє в корчмі та моргає на парубків та починає молодих чоловіків. А ввечері, вже добре п'яненька, влізе в хату і зчинить страшенну бучу: голомшить дітей, чіпляється до Петра, кричить, репетує й довго не може втихомириться... Петро стерпів раз, а вдруге не витримав. Він побив її так, що вона ледве-ледве підвелась з долівки, і вигнав з хати, ще й двері засунув на засув.

Побита, знівечена вибігла Олександра в садок. Була відлига. Мокрий сніг цілу ніч падав на мокру землю, і все вкрилось білим покривалом. Густий сивий туман наліг на землю. Здавалось, що олив'яне небо зсунулося вниз, а небосхил так наблизився, що до краю неба не більш, як сто ступеней. Але та маленька сива баня накривала чудовий закуток. Дерев в садку, обідрані з листя холодними осінніми вітрами, знов одяглися в розкішну білу одіж. Гілля дерев та кущів погнулись під важкою сніговою одіжею. Куди не глянеш, скрізь непролазна біла гущина. Зимові тіні лягла під білими деревами. Чистий сніг, пригнічений туманом, не блищав, не сяв. У вохкому тумані було важко дихати. Густа біла рослинність, що оточувала навкруги, переносила мрію в якусь зачаровану країну, в якийсь чудовий, мов у казці, куточок, овіяний таємними чарами. Туга гнітила серце Олександри, як туман землю. Їй було так гірко, так тяжко на світі! Недоленька знущала над нею, як мачуха над нерідними дітьми... І все через ворога лютого, через тую клятву Настю, що зчарувала Гната... Ах, вона вбила б, на шматочки порвала б і розлучницю тую, і Гната, і себе! Злість поняла її серце, як весняна вода талий сніг! Що робити? що чинити? Піти до своєї хати та за коси витягти звідти Настю, народити їй сорому? На віщо, коли Гнат не любить її, Олександри,—вона це довідне знає,—коли в хаті, хоч і своїй, знов буде пекло, не згірш, як і в чужій!.. Е, бий їх сила божя! Чи то тільки світа, що у вікні? Знайти собі якусь службу та й звікувати вік у наймах... А поки брови не злиняли, поки личко не змарніло—кохати гарних парубків, затанцювати лихо

на трійстих музиках, топити горе на дні пляшки!..

Олександра озирнулась навкруги й зачепила гільку дерева. Сніг холодними клаптиками впав на її гаряче лице й трохи прохолодив його. Вечір насунувся над землею. Вже добре зане-виднилось, коли Олександра прийшла проситись на ніч до знайомої жінки.

За кілька день Олександра стала за наймичку у жида-орендаря.

А час линув. Кипіли морози, завивала хуртовина, царював холод. Минуло холодне Різдво.

На службі у жида Олександра зовсім розледащіла. Вона почала пити. І перше неохайна, вона стала задріпанкою, справжньою жидівською помийницею. Люде цурались її, але Олександрі було все байдуже. В голові її вічно шуміла сивуха; вона все ще моргала на хлопців, але вже забула лік своїм коханням. Лише інколи прокидалась в ній свідомість свого стану, і тоді серце обливалося жалем до тих, через кого вона загубила свій вік молодий. Тоді обхоплювало її лише одно бажання: піти до Гната, вигнати Настю з хати та, оселившись там, знов зробитись такою хазяйкою, якою вона була колись, як ще жила з Гнатом...

VI

Зорі тихо блимали на темному небі. Твердий, як цукор, сніг світився блакитним світлом у темряві ночі. Гнатова хата дивилась у п'ятьму трьома червоними вікнами; в хаті горіло світло. Настя, вставши вдосвіта, палила в печі на обід. Гнат коло каганця лагодив шлеї, сидючи на треногому стільчику. Сухе ломаччя весело палало в печі і тріщало. Червоне

полум'я виривалося з чорних челюстей, лізло в комин здоровими язиками, осявало противну стіну. Настя стояла біля печі, осяяна рожевим світлом. Її повні трохи бліді щоки спалили рум'янцем, в тихих очах світилися спокій та щастя. Обсипана рожевим світлом, свіжа та айна, Настя здавалась запашною трояндою. Гнат порався коло шлеї та часом поглядав на Настю. Він чув, що йому добре. На серці було так легко, радісно, як часом у малої дитини гарного погідного ранку. Йому хотілося співати й він почав тихим голосом:

Ой з-за гори буйний вітер віє,

Там удівонька та пшениченьку сіє...

— Оттакої ще! в п'ятницю та ще й вдосвіта співати!—докірливо обізвалась Настя.

Гнат замовк. Він і забув, що нині п'ятниця. Але радісний настрої не розвіявся від Настиної уваги. Якись солодкі, любі спогади та думи колисали його серце: в серці мимохить лунала пісня. Гнат був щасливий. Відколи Настя вступила в його хату, в хаті стало тихо та весело, мов янголь перелетів її та навіяв спокій. Навіть в хазяйстві пощастило Гнатові: перш, було, за що не візьметься—у всьому невдача, мов заворожено; а тепер і на корову спромігся, і коненята купив, і вівці мекають на оборі. Гнат став на ноги, зробився хазяїном. Звідкись припала охота до праці, десь узялись нові сили, енергія. Здається—гори перевертав би й не чув би втоми: хоч кривавиця на чолі, та рай у серці. Так, Гнат був щасливий. Одно тільки—Олександра... Думка про неї наганяла хмару на Гнатове чоло; він жахався тої думки, мов мари, силувався одкараскатись від неї; і справді грізна постать Олександрина, якою

малювала йому його уява, щезала десь, мов туман під промінням сонця. Думкою про Олександру боявся Гнат скаламутити своє тихе щастя... Пообідавши, Гнат узяв сокиру й по-дався на двір.

Займався пишний січневий ранок. Золотий промінь сонця перелинув з сходу на захід, і вершечки синіх хмар занялись червоним полум'ям. Сонце, мов здорова червона діжа, випливало з-за краю землі та обгорталось блискучими хмарками, що спажнули від соняшного проміння, мов солома від вогню. Виплило. Дерев, одягнені в легеньку одіж з срібного інею, облялись делікатним рожевим світлом. Проти синіх тяжких хмар, що оповили захід, здавались вони делікатними рожевими тінями. А на сході, між блакитним небом та білим снігом, зависла рожева імла, мов блискучий рожевий серпанок. По твердому, рипливому снігу стелились довгі тіні від дерев, хат, тинів. Ясний соняшний промінь срібною доріжкою лягав по снігу межи довгими тінями. Синій дим цівкою знімався від коминів і змішувався вгорі з рожевою імлою... Ранок дихав морозом.

Гнат оглянув хуру дров, що привіз учора з-лісу, і заходивсь рубати дрова. Стук сокири по сухому дереву далеко котився в рожевому морозному повітрі...

Помивши посуду після обіда та поприбравши в хаті, Настя сіла на лаві під вікном вишивати сорочку й закинула на щипу червону та чорну запольч. Біле шитво вкрило її коліна. Настя взялась до роботи та ще раз глянула на хату. В хаті було чисто та гарно, як у квітнику. З білих стін дивились гарні боги, завітчані сухим зіллям, обвішані руш-

никами. Чепурний комин білів, аж сяв. Долівка була гладенька та жовта, як віск. Веселий ранішній промінь грав на полив'яних мисках, що стояли в миснику, ушиковані, як військо. Настя любила свою веселу, теплу хату. У цій маленькій хатині зазнала вона щастя. Гнат любив її, жалував, як малу дитину, він не давав їй робити важкої праці, аж Насті спершу трохи чудно було, що про неї так піклуються. І мати, і перший чоловік її не конче звертали увагу, чи їй було тяжко, чи не тяжко. А Гнат—то води вкине у діжку, то дров унесе до хати, то так у чому допоможе Насті. А прийде з ярмарку, то вже неодмінно принесе гостинця: хустку, або ковтки, або й разок намиста. Про сварку забулася Настя—яка вона й буває: ніколи не чула вона від Гната згрідного, зневажливого слова. А проте у Настиному серці, мов павутиння, снувався смуток. Вона думала про Олександру й боялась її гірш смерті. Відколи Мотря сказала, що Олександра нахваляється за коси витягти її з хати, полохлива Настя тремтіла від однієї думки про це. Їй часом здавалось, що Олександра неминуче має прийти і тоді... вона боялась подумати, що тоді буде, і лише тремтіла, як осика на вітру.

І тепер—вишивала Настя та думала про Олександру. От, прийде Олександра, вижене її з хати, наробить слави на ціле життя—і минеться щастя, мов сон хороший, і поб'є її недоленька, мов мороз квітку. Настя схилила голову над розкішним поликом, і серце її сповнилось жалем невимовним, мов криниця водою.

Перед вікнами мигнула якась висока по-стать; заскрипіли сінешні двері, потому відхилились двері до хати й на порозі стала...

Олександра. Настя так і прикипіла до лави, уледівши Олександрю їй здавалось, що то смерть її прийшла за нею; серце її перестало битись у грудях, голос наче втік глибоко-глибоко в груди, так що звідти несила добути його й крикнути. Настя немов захолола, затерпла вся та лише дивилась на Олександрю здоровими, переляканими очима. А Олександра стояла висока, грізна, бліда та жовта; чорні очі світились лихим ворожим вогнем.

— Чом же ти не вітаєш мене, не просиш сісти, Настусю?—засичала Олександра.

Насті здалось, що то гадина засичала, обвившись коло її серця.

— Чи так запаніла, розлучниця люта, влізши до моєї хати, що сидиш, мов княгиня, закопиливши губу? Ти думала, паскуднице, що я не прийду до тебе? що ти будеш господинею в моїй хаті, а я буду пропадати по жидівських наймах?!... А не діждеш цього, не діждеш!—крикнула Олександра, приступаючи до Насті.

Настя сиділа непорушно на лаві біла-біла, як шитво на колінах. Їй здавалось, що кожне слово Олександрине бігло на лотоках, шуміло під колесом і спало на її голову тяжким, пекучим водоспадом.

Олександра сатаніла. Її дратувало мовчання Настине.

— Ти думала, чарівнице, що зчарувала мого чоловіка, то воно так тобі й минеться? Ти думаєш, що я тобі терпітиму?... Ні, годі! По сей дуб милі!... Зараз мені збирай своє ма-наття та про мене хоч в очерет тікай з моєї хати, бо я тебе за коси тягтиму через село, як останню паскуду! Чуєш?—крикнула високим голосом Олександра й сіпнула Настю за рукав.

Настя зірвалась з лави. Кров кинулась їй в лице, залила його аж до хустки.

— Геть, сатанс! бо як дам, то й перекинешся!—скрикнула Настя.

— Хто? ти мене битимеш? Ти, слинява, задріпанка? А ну вдарь! вдарь!—Олександра наближалась до Насті грізно, як чорна хмара.

Настя з піднятою рукою стояла червона, тремтяча.

— Ну, бий! бий!—Олександра присунулась до Насті, аж налізла на неї. Настя стусонула її кулаком.

— От же тобі за це!...—Олександра збила хустку й очіпок з голови в Насті й потягла її за коси до порога.

Настя крикнула не-своїм голосом, вчепилась за груди Олександрині й розірвала на ній намисто. Намисто заторохтіло, мов горох, розкотившись по долівці.

— Оце тобі чари... оце тобі чужі чоловіки, розлучнице!—верещала Олександра та тягла Настю до порога. Старенькі двері відскочили під натиском Олександриних плечей.

— Гвалт!—крикнула Настя в сніях.—Гва-алт!—закричала вона дико на дворі й пручаючись впала на сніг.

Саме тоді Гнат почув крик Настин. Він, як стій, з сокирою, побіг до хати. Сцена, що бачив він перед порогом хати, мов мороз стяла кров у його жилах. Але це була лише одна хвилина. В другій—Гнат, мов ранений ведмідь, кинувся до Олександрині й схопив її за груди.

— Пусти!—не-своим голосом заревів він, струсивши Олександрю, як грушою.

— Ба, не пушу!—й собі крикнула Олександра; очі її запалали вогнем, як у голодній вовчиці.

— Пусті, бо зарубаю!—крикнув Гнат і замахнувся на неї сокирою.

— Зарубай, то підеш у Сибір із своєю любовницею,—захрипіла Олександра, сіпнувши Настю за коси.

Настя йойкнула.

Гнат не стямивсь від того стогону; він підійняв сокиру над Олександріною головою.

— Ой!—дико скрикнула Олександра й зняла руки, щоб закрити голову... але не встигла. Блискуча сокира, мов блискавка, впала їй на голову і глибоко розколола череп. Олександра хрюпнула на землю. З глибокої рани ринула кров та закрашала білий сніг.

Настя підвелась і бліда, простоволоса, тремтячи, як у пропасниці, дивилась на труп Олександри.

Гнат важко дихав, наче ухекавшись від довгої біганини. На білому, як папір, обличчю застигли гнів та невимовний біль. Широко розкриті очі нестямно дивились на червоні плями на снігу.

На крик збіглись люде. Звідсюди було лише чути: «Ох, Господи! чоловік жінку зарубав!... ох, лихо, та ж то Олександра!... Ой, Боже мій, Боже мій! Та біжіть хто до старости!»...

Де-які жінки плакали. Ніхто не смів наблизитись до хати; юрма народу товпилась коло воріт, гомоніла та шуміла, як ливний дощ у-літку.

А гнат усе стояв на одному місці та уважно витирав полою свити закрівавлену сокиру. Він ще не тямив, що це сталося.

В голові у Насті уперто ворушилась одна думка: в хаті відчинені двері, треба їх зачинити, бо найде холоду та настудиться хата.

Думка ця кружляла в Настиній голові, однак Настя стояла на одному місці, мов зачарована, і не чула навіть холоду, не помічала, що була в одній сорочці, простоволоса.

— Староста йде,—загомоніли в юрмі,—староста...

Староста, високий, саме в силі чоловік, подався на двір. За ним ішли десятники та соцький. За десятниками потовпились на подвір'я й люде.

Староста оглянув Олександру; вона була мертва.

— Ей, візьміть його, зв'яжіть,—показав староста десятникам на Гната,—треба доставити його у волость...

— Не треба в'язати, він і сам піде,—обізвався в юрмі.

— В'яжіть!—крикнув староста,—тепер і батькові рідному не вірь!

Десятники обступили Гната. Вони відібрали від нього сокиру, зв'язали ззаду руки поворозкою. Гнат не пручався,—він стояв, як покірна дитина, або краще, як пень, з яким можна все зробити.

Десятники вже мали рушати з Гнатом, коли враз почулося страшне розриваюче душу: «ой!.. ой, що це сталося! Господи, що ж це сталося!» То Настя опам'яталась і кинулась до Гната страшна, простоволоса, з заломаними руками.

Вона припала до Гната, обіймала його, умліла на його грудях. Той крик, той плач гіркий зробив на Гната дибне вражіння. Він став, глянув навкруги й наче зразу все уявив собі—і те, що сталося, й те, що мало статися. Гнат порушився; зв'язані руки ще більше вияснили йому його стан. Він застогнав і почав випручуватись з поворозок.

— Ой, пустіть мене!.. Ой, що ж я зробив!.. Ой, пропав же я на-віки... Пустіть мене, люде добрі, пустіть...—благав Гнат і на його блідому виду малювався безмір муки.

Настя припадала до його та голосила.

Громада стояла німа, глибоко порушена. Де-хто просив розв'язати Гната, але староста не звелів. Надбігли Мотря з Семеном; вони якось відірвали Настю від Гната. Гната повели. Мотря взяла Настю до своєї хати. Труп Олександрин поклали в Гнатовій хаті, приставили до його варту і дали знати Максимові.

Раніше почало вставати сонце, ширіше доглядати землю. Поринули весняні води; за-дзюрчали струмочками, заклекотали в ярках, розіллялись широкою повіддю. З-під снігу за-зеленіла травиця й звеселила жайворонка. Звився жайворонок високо під чисте, неначе нове небо і заспівав про те, що мертва земля ожила знов, що сонце, зрадивши щастям землі, стало ласкавим, теплим, ясним; що повіяли вітри і принесли на своїх крилах невідомі досі пахощі, що забреніли в веснянім повітрі мухи та набубнявіли на деревах бруньки, готуючись зеленим листом замаїти гаї та діброви... Жайворонок співав, аж луна йшла під блакитне небо, а в лісі слухав того співу первоцвіт і, здійнявши до-гори, мов руки, два зелені листочки та схиливши білу головку, неначе дякував золотому сонечку, що воно йому першому дало спроможність побачити веселе свято весни...

Саме на провесні Настя злягла: знайшлось хлопчатко.

Стара Явдоха поралась коло слабкої дочки, а сама ходила, мов з хреста знята. Тяжкі пригоди згризли, з'їли її, мов іржа залізо. Явдоха вірила, що Бог покарав її за дочку, що жила на віру, та все розкидала розумом, куди б краще піти на прощу та відмолити свої й доччині гріхи. Настя теж змарніла; вона стала мовчазна та сумна-сумна і часто плакала. Коли вродилась дитина, Настя змила її гіркими. Охрестили дитину Івасиком. Взяла Настя вивід і, почекавши, поки земля прочахне, подалась з дитиною в город одвідати Гната, що сидів у тюрмі, очікуючи суда.

Настя вперве зроду вступила до тюрми. Важкий дух, високі та чорні хати з загратованими вікнами, арештанти в широких сіряках—усе те вразило її дуже прикро. Настя почула брязкіт кайданів, і їй стало страшно.

Гнат зрадив, побачивши Настю та сина, і заплакав. Він не знав досі, що в його є син. Настя й собі плакала. Вони тихо плакали, повні невимовного смутку та жалю. Настя дивилась на Гната й не признавала його; обстрижений, блідий аж жовтий, в широкій сірій свиті, він не був схожим до того Гната, яким вона бачила його в селі.

Гнат узяв сина на руки й довго дивився на його; сльоза закрутилась йому в оці та гарячою краплею впала на лице дитини. Дитина заплакала.

— Рятуй мене, Насте!... Піди до адвоката, заплати йому, що схоче. Перекажи тітці Мотрі, най продадуть усе моє добро та визволяють мене з тюрми...

Настя ходила до адвоката. Адвокат розпитувався, переглянув справу й похитав головою.

Він сказав, що справа погана через те, що люде чули ще перед вбивством похвалки Гната забити Олександру. Проте обіцяв боронити Гната на суді, як скоро дадуть йому половину умовлених грошей тепер, а половину саме перед судом. Настя переказала тітці Мотрі благання Гната вирятувати його. Мотря попродавала Гнатові коні й вівці і віднесла гроші адвокатові. Всі почали чекати того суду, який мав бути либонь в осені, як казав адвокат.

За роботою в городі, за жнивами збігло літо, як один день. Холодна осінь оповила землю сивими туманами, зілляла дрібними дощами. Настав день, в який мали судити Гната.

Гната приведено із тюрми в суд. І здорова кімната з високими вікнами, і юрма панів і суду в мундирах з золотим коміром—все здається йому чужим, незвичайним, байдужим до його горя, до його долі. Білий як крейда стає Гнат за ґратками, неспокійно водить очима за кожним рухом суддів, уважно ловить ухом кожне слово. Ось читають, як він забив Олександру, яка завширшки була рана на голові, що казав Гнат на слідстві... Викликають свідків. Свідки доказують, що Гнат сварився з жінкою, вигнав її з хати, нахвалявся вбити. Ось устає з-за стола якийсь пан з золотим коміром і починає розказувати, який Гнат злочинець, як він довго намірявся забити Олександру, як він бив її, нівечив, мов звірь лютував над бідною жертвою... Гната раз обсипає снігом, другий—жаром. Ах, це неправда!... він не злочинець... він не хотів її смерті... це так якось склалося... Гнат кілька разів поривається сказати, що той пан помиляється, що він не знає, як це було, але його зацитькують...

Опісля говорить оборонець Гната. Він розповідає, як Гнат любив Настю, як він розійшовся з жінкою, як розпалився серцем, побачивши, що Олександра б'є його кохану, як засліплений гнівом та жалем, не тямлючи, що робить, зарубав покійницю... Оборонець говорить довго та гарно, а Гнат цілою істотою відповідає на його мову: «так, так»... Промінь надії блиснув у Гнатовім серці, він вірить, що аж тепер дізнались судді, де правда... Довгі хвилини-роки переживає Гнат, очікуючи, що скаже суд. Аж ось читають рішенець, і Гнат дізнається, що його засуджено на заслання в Сибір...

Світ гасне в очах Гнатових, в ушах шумить, він заточується й мало не падає... Москалі беруть його по-під руки і знов ведуть кудись... мабуть у тюрму...

Настя все чула й бачила. Їй здавалось, що серце в неї ось-ось пукне з жалю, що вона вмере... Перелякана, збентежена, вийшла вона з суду, гірко плачучи та не знаючи, що з собою діяти.

Другого дня відвідала Настя Гната. Гнат видався Насті спокійнішим. Він говорив мало.

— Чи підеш за мною в далеку дорогу, Насте?—спитав він прощаючись.

Настя нічого не відповіла, але подумала: «піду! Яке мені життя без його?...»

Настя сказала матері, що хоче йти за Гнатом. Явдоха в плач. Як! В неї одна дочка, та й та покине її на старості літ, піде десь у чужу, далеку сторону, щоб уже ніколи не вернутись звідти!... А хто ж її догляне на старість, хто очі закриє, хто поховає? Та вже коли старої матері не жалко, то пожалувала б хоч дитину маленьку: де ж таки вибратися в

таку далечинь під зиму, в холод та студінь, з малою дитиною!...

Настя не думала досі про дитину. Їй жаль стало маленького Івасика. Чутливе материне серце обіллялось жалем на саму думку, що дитина мерзла б або й зовсім замерзла в далекій холодній дорозі. Завзяття, з яким думала Настя про мандрівку за Гнатом в за-слання, трохи прохоллоло. Але вона все ще вагалась та не знала, що чинити.

Дивлячись на материні сльози, слухаючи, як усі відражали їй покидати свої сторони, Настя непомітно звикла до думки, що йти за Гнатом в далекий Сибір—річ неможлива. Вона любила Гната, жалувала його, плакала за ним і... все-таки лишилась у Мовчанах.

Минуло два роки. До Насті заслав старостів удовець з другого села. Старости заміняли хліб. Справили весілля. Гукаючи та співаючи, гучно проминула весільна Perezva кладовище, де лише мріла поміж могилками зелена Олександрина могила.

1891.

С. Лопатинці.

П'ЯТИЗЛОТНИК

П'ЯТИЗЛОТНИК

Оповідання.

Посвята моїй любій матері.

Смерклося. Рожевий на заході край неба м'яким блиском осявав морозне повітря; останнє світло помершого дня, продершись крізь шибки до хати, ледве-ледве змагалось з сутіннями, бо в хаті вже таки добре посутеніло.

Хима, сидючи на ослончику, підкладала солону в грубу. Веселе полум'я жваво стрибало по соломі, осявало старе борознами пооране обличчя. Химине, плигало по стіні золотим зайчиком. В хаті було тихо, тільки солома тріщала в грубці та цвіркун цвірінькав під полом.

— Старий!

Тихо.

— Хомо!—голосніше обізвалася Хима.

— А-гов!

З-за грубки почулася шамотня.

— Я оце сижучу,—почала Хима,—та й думаю, що в нас борошно минулося. Тільки в нас хліба, що на полиці...

— І я не про що ж думаю... та що ж ти вдієш, коли не вродило... Доведеться пудити... Возьми в жида пуд та й поклади карбованця з сороківкою... А де тії гроші?...

Хима тихенько зітхнула.

І знов стало тихо в хаті. Старі хоч нарізно, та все про одне думали: свій хліб минувся, а купувати—ні за що.

— Починається... — думав Хома, — оце він саме починається той час, коли не стає хліба, нема й заробітків—час журби та горя, коли чоловік хотів би, як муха, слизнути на зиму, щоб якось перетривати лиху годину...

Що-року сутужно Хомі, що-року не стає свого хліба, а цього року таки зовсім погано... І не дивниця, бо цього року недорід. Поля, звісно, обмалъ: шнур під озимину, шнур під ярину, а шнур—толока, в кожній руці по шнурові. Ще як вродить, то потягне хліба до весни, а цього року жито вродило обрідне, ярину град вибив... Змолотив Хома жито, перемиряв, та й зажурився, аж сумно йому стало та страшно: жита усього було дев'ять мірок... Колиб же хоч тих дев'ять мірок змолоти—усе було б хліба на який там час, а то й на насіння треба лишити, треба і в гамазієй вернути, що винен... І так уже над тим хлібом трусилися, так стереглися, щоб і крихіточка не загинула марне, а не стало... От лежить на полиці останній буханец хліба, а в діжі, де було борошно, самий пилочок біліє на споді, може змете баба на галушки.

Воно не так страшно без свого хліба, коли б заробіток був! Ба, як би заробіток! А тут, як на лихо, й заробити ніде. Покликали його раз до двору дрова різати, дали за цілий день важкої праці сороківку,—і за те спасибі, коли б частіше кликали!... А хліб же тепер—не дай Господи—дорогий; не знати, чи кусати його, чи дивитись на його...

— А йди вечеряти, старий! — перепинила Хима гіркі Хомині думи й поставила на припічок горщик з гарячою бараболею в лушпинках. Біла пара хмарою звилася над горщиком,

а старі, присунувшись близьенько до нього, руками вихоплювали горячу картоплю й, умочаючи в сіль, їли... Запивши вечерю холодною водою з кухлика, Хима та Хома обернулись до образів і почали голосно шепотіти молитву та важко зітхати, дякуюче богів за хліб насушний...

Другого дня припало свято—Введення. Хима завилася гарно наміткою, заколола її здоровими шпильками з червоними головками, узулася в червоні чоботи й подалася за Хомою до церкви на службу божу.

Золото на образах та на ризах у батюшки, палаючі свічки, синій дим од ладану, що виповняє вівтарь та хмаркою літає по церкві, співи, шепотіння молитов навкруги,—все те робить дивне вражіння на Химу; вона чує, як її серце м'якшає, тане, мов той віск у палаючій свічці... старечі вуста непомітно ворухнуться, з повного ущерть серця раз-ураз виринаються глибокі зітхання...

Виходить батюшка й читає проповідь. Хима не розуміє гаразд, про що читають, але вона знає, що читають про святі речі, й те читання видається їй таким святим, таким жалібним, що повне Химине серце виступає з берегів, лице жалібно кривиться, і сльози несамохіть котяться тими борознами, що поорало на виду довголітнє лихо... Хима виймає з пазухи хусточку, голосно сякається... І дивна річ: з усіх кутків бабинця, як на знак, починають баби голосно сякатися, виявляючи тим сердечну скруту та жаль за гріхи свої тяжкіі.

Виплакавшись у-смак, Хима потроху розбірає, про що читає батюшка... О, про недорід читають. Де це? у нас?... Ні, в якихсь чужих

сторонах... І там люде голодують... Господи! скрізь лихо товчється, а там таки справжнє лихоліття—голод! Добре, як хто має спроможність допомогти чим, а нам коли б самим з голоду не загинути.

Невеселі повертали Хима та Хома з церкви, бо в долі тих голодних, що про їх читано в церкві, вбачали вони свою власну долю, а уява малювала їм цілі села голодних людей без крихти хліба, як і їм може доведеться лишитись, коли не роздобудуть де хліба.

По обіді Хома взявся за псалтирь, а Хима відчинила скриню та заходилася порядкувати в їй. Вона переглянула сувої полотна, півмітки, що напряла цієї осені, розгорнула і знов поскладала шмаття та одєжу, що придбала собі на смерть... Далі, з самого споду, виїняла якусь ганчірку, зав'язану вузликом, і поклала її на колінах. Усмішка щастя розілялася по обличчю в старої; вона обмацала вузлик, обережно розв'язала його й виїняла звідти старий білий п'ятизлотник. Довго розглядала Хима той п'ятизлотник, обертаючи його на всі боки, здмухуючи з його порох. Давно-давно, як ще вона оддавалася, баба її кинула їй того п'ятизлотника на посаг; з того часу «білі гроші» перетривали не одну лиху годину, а Хима таки не видала їх, заховала, як найдорожчий скарб. Вона знає, на що ховає ті гроші. Ото як дасть бог дочці її, що недавно одружилася, дитину, та ще дівчинку—баба подарує того п'ятизлотника внучці, бо вже бог знає, чи діжде вона кинути ті гроші на посаг унучці. Матиме внучка пам'ятку, знатеме, що мала бабу... Не раз і не два марила Хима над цією думкою і звикла до неї так, що вже й не уявляла собі, як можна

іншим способом розлучитися з п'ятизлотником. Хима оглянула гроші навкруги, погладила їх пестливо, наче кохану дитину, й осміхаючись завинула в ганчірку та сховала в скриню на сам спід, у куточок.

А Хома не довго читав. Гіркі думи та тривога не давали йому спокою: він закрив книжку й задумався. Де його взяти грошей на хліб? Заробити ніде, позичити—ніхто не позичить, а без хліба не можна. До всього чоловік зникне, без усього обійдеться, а без хліба годі обійтись... Ця думка муляла йому серце, йшла за ним усюди, як тінь, гризла його, як іржа залізо... Хома увесь день ходив, як зварений, не находив собі місця.

І Химину душу точила тая ж думка, але Хима теж журилася тихцем і ніби не знала, чого Хома нудить світом...

Полягали старі спати, та не спалося: окраець хліба з полиці ліз перед очі, обертався на всі боки та мов примовляв: «подивіться на мене, який я малий: нема чого й кусати; та ще й останній»... Порожня діжка з борошна переверталася до-гори дном, і навіть пилок не сипався з неї.

Не витримував Хома.

— Химо, ти спиш?—поспитав він з печі.

— Не сплю... а чого там?

— Та, бачиш, я думаю, чи не взяти б нам у Берка хоч пуд борошна.

— А за що ж ти братимеш? Жид набір не дасть...

— Набір не дасть... та я думаю... і на віщо ти ховаєш того п'ятизлотника? Доложив би трохи, а може б жид почекав решту, от і був би пуд муки...

Хима аж скочила на полу, мов опечена.
— Не дам!.. і в голові собі не покладай!..
Зроду не дам!.. Голодом буду моритися, на картоплі охляну, а п'ятизлотника не дам!.. Не на те ховала я його тридцять літ, щоб тепер жидам віддати!..

— Ховай, бабо, ховай! заховася лихий, знає кому! А тут аж шкура на голові болить від думок!.. Ховай!.. не давай!..

Хома був сердитий, — він довго перевертався на печі та все бурчав щось сердитим голосом.

Хима аж упріла, їй аж душно стало від одної думки, що її скарб, її п'ятизлотник, який вона так довго ховала, який марила віддати тільки коханій унучці, — міг би перейти в жидавські руки.

І вже не думка про хліб, а про той п'ятизлотник не давал Химі спати. Не спав і Хома через «білі гроші»...

Хліба не стало: доїли останню скибочку. Кілька вже день харчувались старі вареною та печеною картоплею, аж охляли без хліба. Хома ходив, як нич, нічого й не говорив до Хими; мовчала й Хима, та думки їх близесенько літали коло одного осередка, перестрівались та, здавалося, розмовляли межі собою... Хима знала, чого сумує старий, що в його на думці... А Хомі довідне було звісно, що робиться в душі у старої, мов він заглядав туди. І не диво: живучи вкупі тридцять літ, вони стали схожими одно до одного, розуміли одно одного, як самі себе.

— Господи, — думав Хома, — коли б хто заглянув у хату, можеб мені трохи полегшало, як би почув людську мову, а то таке, що хоч за пояс та на горище...

Але ця думка зараз налякала його; тут самим нічого їсти, а, борони боже, трапиться гість, тоді чим хоч приймай, щей сорому наберешся... Та химерна доля мабуть підслухала бажання Хомине й не дала йому довго міркувати над тим, чи добре буде, як з'явиться гість, чи ні, бо двері рипнули й гість став на порозі.

— Здорові були, свате!..

— Здорові будьте й ви! Яким це побитом! — здивувався Хома.

— Привіз січку різати до жида... а ваша Зінька й каже: зайдіть там, тату, до старих, перекажіть, що я, хвалити бога, здорова, та поспитайте, як там їм живеться?... От я й заїхав до вас, свате!... а де ж сваха?

Хима вилізла з-за печі.

— Як вас бог милує, свате!... що там сваха?... а моя Зінька?... Та сідайте ж бо! — припрохувала Хима, а в самої вертілось на думці: «головонька ж моя бідна! Чим же прийматиму свата? Хоч виколупай з пальця, а дай!»...

Хома балакав з сватом та все якось чудно та неспокійно поглядав на стару; він пам'ятав, що сват завсігди частував його горілкою і що й йому годиться як слід прийняти гостя. Хома таки не витримав: тільки Хима вийшла з хати, він шуснув за нею до сіней.

— Стара! — почав він тихим та несміливим голосом, — годило б ся почастувати свата чаркою...

— Та вже ж годило б ся...

Хома замовк та все чухав потилицю.

— Може там у тебе де є, Химо, хоч на півкварти...

— Адже ти знаєш, що нема... Возьми пляшку та біжи до корчми, може шинкарь дасть набір...

— Навряд!...—сказав Хома, але взяв шапку та пляшку й пішов пробувати щастя.

Лихий та збентежений вертався Хома з порожньою пляшкою з корчми: шинкарь не дав набір. Хома викликав Химу до сіней і показав їй порожню пляшку.

— Знаєш що, Хима... знаєш що, стара...— услесливим голосом шепотів Хома.—Свата не можна пустити без чарки... Винеси мерщій твого п'ятизлотника, я духом примчу горілку, ще й здачу тобі принесу... Бо, бачиш, не можна ж так.

— Це смерть моя, не чоловік! І чого ти напосівся на того п'ятизлотника? Казала: не дам—і не дам, і край!.. Хоч забий мене оттут—не дам!..

— Дай, кажу!

— Не дам!

— Дай!

— Не дам, не дам і не дам!...

— Пху, сатано!...

Хома плюнув і хрюпнувши дверима, вийшов на двір. Злість поняла його серце, йому було досадно й на жінку і на того п'ятизлотника... А вернутись без горілки ніяким побитом не можна... На щастя трапився кум і позичив на півкварти.

Стара зварила бараболі й так-сяк прийняли свата. П'ятизлотник перетривав ще одну небезпечну годину, та на те, мабуть, щоб стати причиною незгоди межи чоловіком та жінкою... Хома ніяк не міг убгати собі в голову, що він мусить терпіти голод, коли в скрині лежать гроші—невеликі, правда, але все-таки можна залатати ними хоч одну дірку в господарській потребі.

Хима трусилася над своїм скарбом, над своїми «білими грішми», вона так звикла до своєї мрії подарувати п'ятизлотник унучці, що намагання Хомині видати п'ятизлотник на що інше—дратували її, гнівили неказано...

На другий день пішов Хома по сусідах позичати хліба, та ніхто не дав; кожному цього року сутужно, в кожного недорід поменшив хліба. Пішов Хома до жида—так, без великої надії, пам'ятаючи приказку: «тільки в мене рідні, що жиди одні», але й жид не дав: «багато, каже, набрали в мене люде без грошей, а ніхто не оддає»... Похнюпившись, поплентавсь старий додому з порожніми руками та й не гадав, що вдома дожидає його нове лихо,—соцький з десятником прийшли правити податъ.

— Почекайте, люди добрі,—благав Хома,—я віддам. А тепер, їй-же Богу, не маю... хліба шматочка нема... Сами знаєте, який тепер рік тяжкий,—нема хліба, нема де й заробити...

— Ми вже це чули, старий! Давню пісню співаєш!... Нам — що! нам хоч ригни, а дай, нам начальство велить. І так уже наслухалися за тії «недоїмки»...—загомоніли сільські посіпаки.

— Та що ж ви візьмете, коли в мене й копійки зломаної нема за душею!...

— Знайдемо, що взяти. Дай, діду, хоч частину грошей, бо заграбуємо одержу.

— Кажу ж вам, що не маю!—скрикнув з серця Хома.

— Не маєш? Добре! Гей, бери свиту з жердки!—крикнув соцький на десятника.

Десятник прискочив до жердки й потяг Химину свиту.

— Не руш!—скочив Хома до десятника і вхопив за свиту.—Не руш! я не попускаю, щоб

у мене грабовано одержу!... Ей, Химо, давай твого п'ятизлотника цим невірам, бо вони й душу витягли б з чоловіка...

Хима, що стояла досі німа та бліда, як смерть, почувши про п'ятизлотника, прожогом кинулась до скрині, впала на неї й міцно вцепилася руками за віко.

— Не дам!—крикнула вона. — Не діждете взяти п'ятизлотника.

— Пусти,—штовхнув Хома жінку,—я сам достану...

Але Хима, міцно, мов кліщами, вцепилася руками за скриню, й Хома ніяк не міг стягти її з скрині.

— Беріть свиту, бодай вас за зуби взяло,—кричала Хима,—а п'ятизлотника не дам!...

Десятник, не довго думавши, закинув свиту на плечі й подався за соцьким з хати.

Хима сиділа на скрині—бліда аж жовта, тремтяча та перелякана; руки заклали на віку; посоловілі очі нестямно дивилися на двері.

Хома важко дихав, аж сопів; він постояв мовчки на місці, далі насунув шапку й вийшов з хати, хрюпнувши дверима.

Лишившись сама, Хима заплакала. «Господи,—думала вона,—за що на нас звідусюди саме лихо, сама біда? Чим ми прогнівили тебе, Боже, що оттак при старости караємося?»... Сльозе, що оттак при старости караємося?... Сльози котились їй по старому виду, капали на скриню, на запаску, а вона сиділа сумна, як сам сум, і забула вже про той скарб свій, про п'ятизлотник, який недавно так боронила від ненаситних зборщиків...

Вечір захопив її на скрині, темрява оповила хату, а Хима не світила світла,—їй було не до світла.

Ввечері прийшов Хома—хмурий, як небо в осени. Він мовчки сів на лаву й задивився в куток.

— Хомо!

Тихо.

— Хомо!

— Ну?

— Я оце надумала... пішов би ти до пана, попрохав би грошей на відробітки... Може б він і дав. От завтра субота, підуть люде до рошоту, —піді й ти та попроси гарненько,—може змилюється.

— Ет, не дасть!..

— А ти піді, попроси гарненько, може й дасть.

Старі замовкли, але надія на панську ласку ледве помітним променем осявала їм серця, з цілющою водою покрила сердечні рани...

Другого дня ввечері вертався Хома від пана.

— Ну?—зустріла його на порозі Хима.

— Дав!.. П'ять дав, на відробітки... на бу-ряки...

Хима перехрестилась.

Щастливі—зараз нараяли одібрати свиту, а на решту купити кукурудзяного борошна на малай, бо житне дороге. Хоч не хліб, а все ж веселіше буде, ніж на самій бараболі.

Повечерявши, старі полягали спати.

Та не спалося старим.

Усе, що пережили вони за цих кілька днів, ставало тепер їм перед очима, як на долоні. Поки голод зазирає їм у вічі, вони силкувались одвернутися від його, боялись думати про його. Тепер, коли несподівана поміч дала їм спроможність хоч на кілька днів збутися гірких клопів про шматок хліба, вони з цікавістю

розглядалися в своєму лихові, сами зазирали в вічі своєму ворогові, бо він і тепер ще маяв над їми своїм чорним, сухим крилом...

— А що було б,—думав Хома,—як би й пан не дав грошей? Невже гинути з голоду? Що то голод! Не велике слово, а страшне! Ще ми, хвалити Бога, не зовсім гинули, а й то так було гірко, так важко, що, здається, вибіг би на вулицю та й гавкав би, як пес... А кажуть—у якійсь стороні тепер голод... справжній голод... і не село, не два, а, кажуть, сила людей без скибочки хліба, мруть з голоду...

Хома не знав, в яких це сторонах голодують люди, якої вони віри, якою мовою говорять; він тільки чув, що вони голодні, і йому ввижалася сила голодних, змарнілих, сумних людей, що з туги та з голоду мало не гавкають, як пси, і ні звідки поради немає бідолашним...

— Виставили в церкві карнавку,—думав Хома,—і дав би чоловік на тих голодних, що змога, так що ж—дай, голоде, хліба!..

Хима лежала на полу, розплющивши очі, і в її голові снувалися думи. «Роздобув, хвалити Бога, старий трохи грошей... хоч на який час утихомириться, а то й дихати не давав мені з тим п'ятизлотником. Намігся в одно: дай та й дай... Та що з тих грошей! Не надовго й вистачить, треба картоплею намагати... Добре, що хоч картоплю маємо... А в тих голодних, що читали батюшка в церкві, мабуть і картоплі немає?... От десь горе! Ми ще сами, двоєчко нас, а то, борони Боже, сім'я велика, діточки дрібні, пишчать з голоду, а тут ні крихіточки. ні росиночки закропитися... Як би ближче, дала б з мірку картоплі... з щирої душі допомогла б... Ох, бо й я знаю, що то голод, а там, видко, ще

гірше діється»... Перед очима Химиними просувалися картини одна одної сумніші, одна одної страшніші, і її серце умлівало з жалю за тими голодними, хоч невідомими людьми... «А може... і в голові її промайнула думка.—Ні, ні!—відганяла Хима непрохану думку, що лякала її своєю незвичайністю...—Не дам, то не моє, то не моє, то внуччине... А може»... Стара заклала, увірвавши думку, та мов прислухалася, що скаже серце, як погодиться з думкою.

— Господи!—думав Хома,—чого ті голодні усе ввижаються мені сьогодні? Може це мана яка? Воно годило б ся допомогти, бо ситий голодному не вірить, як кажуть, а з миру по нитці—голому сорочка... Кортить мене сказати щось жінці, так боюся... вона вже й так лиха на мене за того п'ятизлотника... А може сказати?

— Химо!—насмівся Хома,—ти спишь?

— Ні, чогось мене сон не бере.

— І я не засну... верзеться всячина... голодні ввижаються з тих країв, де голод...

— Це справді! Й мені вони з думки не сходять. Мабуть, горюють там, бідолашні...

— А то ж! Знаєш що, Химо... Я думаю...

— Про п'ятизлотника?

— Еге ж... як би нам його... тее... в карнавку.

Хима не відповідала. В хаті стало тихо. Хома чув, як калаталось його серце, бо він трохи налякався своєї сміливості.

— Віддамо... як має піти на що інше—хай краще йде на голодних... Завтра віднесу до церкви.

—Оттак краще!—вільніше відітхнув Хома.

Старі помовчали, зітхнули глибоко, а трохи згодом заснули.

Другого дня, зібравшись до церкви, Хима відчинила скриню, вийняла ганчірку з п'ятизлотником, розгорнула її, оглянула свій скарб, що тридцять літ ховала, як ока, і знов загорнула. Її руки мимохіть зробили рух до скрині, але вона швидче підняла їх і сховала вузлик у пазуху.

Після служби божої Хима наблизилася до карнавки, нешвидко добула з ганчірки п'ятизлотника, потримала його в руці й укинула в карнавку.

— Цок!

Довгу хвилину стояла Хима перед карнавкою, слухаючи, як той згук «білих грошей» лунав у її ухах, але на серці в неї стало і радісно і весело, мов на Великдень...

Перехрестившись до образів, Хима неспішною ходою подалася додому.

Того ж таки дня батюшка виймав гроші з карнавки. Побачивши межі мідяками срібний п'ятизлотник, він не мало здивувався.

— Дивіться,—казав він, розглядаючи старі гроші,—а я й не знав, що межі моїми парافیянами єсть такі багатирі!..

1892.

С. Лопатинці.

ЦІПОВ'ЯЗ

ЦІПОВ'ЯЗ

Оповідання.

Тихою ходою, ледве ступаючи натомленими ногами по свіжій ріллі, йшов за плугом парубок, Семен Ворон. Сиві круторогі воли, помахуючи рогатими головами, поспішалися з гори в долину на спочинок, бо Семен нині трохи припізнівся, доорюючи панський лин. Справді було не рано. Осіннє сонце давно вже сховалось за горою, забрало з собою й проміння; лиш холодне небо кидало на чорну землю блакитне сяйво, дихало холодом і вохкістю.

Сумна та непривітна картина була перед очима в Семена: з-права і з-ліва, скільки оком захопиш, чорніли свіжою ріллею зорані на зяблю гори, а в ярах та видолінках було ще чорніше, ще сумніше... Десь далеко, край небосхила, здіймалась сива імла, виповняла повітря... Чорними ярами покотився білий туман, одежа вкрилась дрібненькою росою... Вохкий холод зіплював кров у жилах, доймав до костей... Вгорі темне, непривітне небо, долі—холодна, мокра земля і більш нічого...

І втома від цілоденної важкої праці, і холод, і ця сумна картина мимохить насувал мрію про теплу хату, гарячу страву, суху постіль, а Семенові як-раз треба було ночувати в полі, укупі з нічліжанами, такими ж наймитами, як і він, бо до економії було далеко. Так

пан звелів, щоб парубки не згаяли часом якої годинки... Семен важко зітхнув, згадавши про це, і поспішився за волами, що саме збігали з гори в долину, де табором розташувались на ніч парубки.

Семен розпряг волів, пустив їх на пашу, а сам примостився біля парубків. Нічліжане вечеряли, чим хто мав. Страви не варили, багаття не розкладали, бо ліса не було поблизу. Семен витяг з торбинки хліба, кілька яблук і намацав на споді шматок сала, котрого він не клав туди. «Домна!»—промайнуло в голові його, і він почув, що якийсь промінь загрів його серце, осяяв пітьму, що оповила долину, розвіяв густий туман... Так, це його Домна піклується про його, сирота, наймичка, що служить разом з ним у дворі; його любя Домна, що незабаром стане його вірною дружиною. Бідна дівчина! Скільки вона горя прийняла від тих самих панів, на котрих робить! Скільки наруги! І чому вона мусить так тяжко працювати на шматок хліба, той гіркий та солоний шматок, коли панночка, дочка дідича, живе в роскоші, нічого не роблячи? Чому вона родилась бідною мужичкою, чом не панночкою? Чого в них така не однакова доля?..

Семен стрівожився. Він помітив, що з ним починає діятись те, чого він так боявся. «Дурні думки», як він називав їх, «дурні питання», на які він не вміє дати відповіді, починають мучити його, заколючувати спокій, гнобити серце й мозок.

— Хай йому цур! — сплюнув Семен і рішивсь відкараскатись від дурних думок. Він глянув на з'оране поле і сливе силоміць напямив свої думи на щоденну роботу. Скільки

то ще доведеться виорать панського лану? Чи встиємо за два дні?.. Де там, де там! Ще того поля—безмір! І скільки ж то ланів, скільки тої землі в одного чоловіка? Чому це так, що пан має необмежені ґрунта, а мені не дав Бог і клаптика землі?—непомітно для себе звернув Семен на тую ж стежку. От тепер, марив Семен, пан сидить десь біля стола в гарній теплій хаті; а Домна подає на стіл вечерю, гарячі, смашні страви, а я, напрацювавшись за цілий день на полі, натовмившись, що й ногами не здвигну, мушу, мов пес той, мерзнути на мокрій землі? Де ж правда?..—Боже! схаменувся Семен:—чого мене такі думки морочать? Адже розумні, письменні люди (хочь би й брат мій Роман,—на що письменний, навіть за писаря в селі служить) кажуть, що так воно мусить бути, що инакше не буде... А пани? Адже вони дивляться у письмо, знають, що гріх, як на світі треба жити по правді, не те, що я—темний: дивлюсь і не бачу, мов той засць, що лежить, витріщивши очі, а нічого не бачить... Тільки... тільки... Чого ж це Бог сотворив одного чоловіка, а не двох: пана й мужика? Чого це так? чого?..

Семен лежав горілиць, звертаючись з своїми питаннями до неба, а воно, холодне та темне, байдужно блимало зірочками у відповідь на ті гарячі питання бідного наймита.

І враз згадальсь Семенові його літа дитячі. Ясно, виразно, мов перед очима, встала в його пам'яті одна подія, що розбуркала в десятилітньому хлопцеві мозок, вкинула в серце зерно нових, не дитячих бажань.

Це було літом, саме в жнива. Семен пас худобу. Воли та телята розбрелись по толоці, а

він лежачи в холодку під полукипками, вигравав на сопілці якусь сумовиту думку. Думка обірвалась на тихому жалібному тоні, сопілка вислизнулась з рук, і Семен, заплющив очі, заколисаний тою чудовою тишою, що буває виповнена усякими згуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзичанням польових мух, і тихим мелодійним шелестінням стиглого жита, підрізаного серпами.

Враз за полукипками, в житі, почувалась розмова. Семен розплющив очі, підвівся і насторожив вуха.

— Нема там, доню, хоч шматочка хліба? — виразно почувся старечий голос.

— Нема, мамо... Та-же вчора поїли... — розтявся дзвінкий, але сумний-пресумний голос.

Затихло.

— Ні, я так не можу... сили не стає... Скільки ж то день морились голодом... а сьогодні й рісочки в роті не було, аж мене коло серця пече, аж мені млосно... А тут жни... Господи! Чи тому Богові хліба шматка жалко для нас, бідних, чи що?.. От життя!.. І... де... та смерть... моя... заподіялася?.. — Чутко стало голосне хлипання, чутно було біль, муки голоду в тому плачу...

— Цить, доню, цить... не сварися з Богом... перетерпимо...

Семена зняла цікавість і разом якийсь острах обгорнув його. Він потихенько обійшов полукипок, наблизився до жита і заглянув, що робиться на ниві. Картина, яку він побачив, дуже вразила його. На стерні, під полукипком, сиділи дві жінки. Молодиця, з слідим, змарнілим обличчям, з нервовим поспіхом витирала рукавом свої заплакані очі; стара сиділа

непорушно, схиливши побідену голову, і рясні сльози зрошали її старечий вид.

Семен почув, що його стиснуло щось коло серця. Він ніколи не бачив, щоб дорослі плакали з голоду, і якось зразу дитячим чутливим серцем збагнув увесь трагізм сцени. Рука його мимохіть опустилась на торбинку з хлібом, що висіла через плече. Та торбинка заважала йому, він це якось зразу почув. Йому стало прикро, навіть соромно мати хліб... Скwapно хапаючись, скинув він торбинку з хлібом і ввесь червоний, засоромлений, наближавсь до жінок.

— Тітко!.. не плачте, тітко... ось хліб...

Семенові здалося, що то хтось другий проказав тії слова, таким чудним, не своїм голосом були вони сказані.

Молодиця здивовано глянула на Семена червоними від сліз очима і нічого не відповіла. Стара ще дужче заплакала. Семен стояв ні в сих, ні в тих, тримаючи в руках торбинку, не знаючи, чи залишитися тут, чи тікати... Кров прилинула йому до голови, в ушах зашуміло... Семен впустив на землю торбинку, а сам метнувся назад... Він біг стернею, наче тікав від кого і чув, що йому чогось соромно, що в серці здійснюється злість, а проти кого злість — він і сам не знав. Йому хотілось зігнати ту злість на чім-небудь, і він побурнув ціпком у корову, що паслась на межі.

— А-а ти, бісова худоба, бодай тебе вовки іззіли!.. А куди!..

Ціпок засвистів у повітрі, корова стрибнула й побігла далі, а Семен і не бачив цього; він прожогом вбіг на межу поміж жита і причаївся у високому житі. Спершу він тільки чув, як

калатало його серце, а далі, трохи заспокоївшись, почав пригадувати собі сцену, що перед хвилиною бачив. Надаремне дитячий мозок працював над питанням: чого це одні мають що їсти, а другі плачуть з голоду? Відповіді не було ніякої. Незабаром думи перейшли в мрії...

«От, як би я був паном,—марив Семен,—я б мав багато-багато грошей, хліба, усього... Я б конче дізнавався, хто голодує, та давав би йому хліба, страви, одежі, щоб не було в селі голодних та бідних... Та хіба то так важко паном зробитись? Треба тільки таку книжку вивчити. От Романко наш вчить тую книжку, каже, що хоче паном бути. «Іздитиму, каже, в такій хатині на колесах, з здоровими шибками, як часом наш пан їздить!»... Он він який, Романко наш!.. Невідмінно вчитимусь. Попрохаю Романка, він мені покаже»...

І так притьмом забавлюся Семенові вчитися, що бідний хлопець не міг дочекати, аж сонечко закотиться за обрій, і погнав товар з поля ранише, ніж звичайно.

Романко зареготавсь зразу, почувши бажання Семенове вчитись, але, трохи подумавши, згодився.

— А що мені даси за науку?—поспитав він брата.

— Та що ж тобі дати?

— Сопілку даси?

— Дам!—рішив Семен, хоч йому дуже жаль було сопілки.

— А пліті на бриль даси? Ти ж собі налагодив!...

— Дам!—згодивсь Семен і на це.

Романко налапав на полиці стару, зайало-зену граматку, і хлопці подались у стодолу.

Почалось вчиття. Поважно, з острахом, наче до першої сповіді, приступивсь Семен до граматки і силкувався таким самим, як в Романка, голосом проказувати за ним: аз, буки, віди... Вчиття скінчилось, але в голові Семеновій усе лунали чудні слова, яких він не розумів. Навіть уночі приснились йому ті карлючки, хрестики, бублики, що прозиваються літерами, і Семен краще вивчив їх у-ві сні, ніж у-віч. На другий день Семен знав цілу азбуку. Почались склади. Бра, вра, мра—пішло трудніше. Семен ніяк не міг скласти до купи літер, а дванадцятилітнього вчителя брала нетерплячка—і він скуб учня за чуприну, крутив вухо. Семен усе терпів та все перекручував, намагаючись скласти, як треба. «Оце,—думав він, наморившись по лекції,—поки станеш паном—треба балакати по пташиному. Кра-кра!—згадав він склади. Це зовсім, як ворона. Або ку-ку!—наче зозуля кує... Йому навіть почулось, що над головою заскреготала сорока: че-че-че!.. зацвірінькав горобець: цвірінь! цвірінь! Невже й це було нині в книжці?.. Ні, не було, це мабуть завтра буде»...—думав сонний хлопець, засипаючи на лаві.

Вчиття посувалося поволі, а всеж ж посувалося. Однак, не вважаючи на те, що Семен поборов перші труднації синтезу і міг вже аби як читати друковане, в йому, непомітно для його самого, зростала нехоть до вчиття, до книжки. Семен не розумів того, що стояло в книжці, а Романко чи не тямив сам, чи не хотів розповісти до ладу, лиш за кожним разом з призи́рством здвигав плечима, лаявсь «мудьом солоним» та «нерозчовпою», а то й цілком покидав лекцію. Далі Семен не раз помічав, як

дівчата та парубки глузують з тих, що, повернувши з москалів, намагаються балакати «попанськи», і як він не раз і сам реготав, почувши яке кумедне нерідне слово. Йому часом чудно було слухати, як Романко хвалився хлопцям своєю панською мовою та плескав таке, що й купи не держиться. І Семен соромився вихопитись з яким «панським» словом, бо йому здавалось, що воно ще поганіше брентиме, ніж з уст Романкових.

Романко ходив до школи, приносив якісь книжки від вчителя та часто-густо голосно марив про те, що то буде, як він вивчиться та зробиться великим паном. А буде от що. Насамперед поставить він собі «двір» такий високий, як дзвіниця, або й вищий, а сам сидітиме в кімнаті на стільчику та дивитиметься крізь вікно, як «мужики», проходячи повз двір, зніматимуть шапку та кланятимуться панові... і то здалеку, бо він не звелить слугам пускати їх у двір, щоб йому й не тхнуло в горнищах «мудьом солоним». Потому купить дві пари баских коней та візок з шибками, поїде в містечко й закупить в жида крамницю з усяким добром... Ні, краще він одурить жида; скаже йому: «прийди завтра за гришми», а як жид прийде, то зацькує його собаками і грошей не дасть... А щоб грошей не меншало, то він візьме мужиків «у шори». Що то таке—«взяти мужиків у шори».—Романко й сам не знав. Він чув цей вираз від батька, колишнього економа панського, і чванився ним, мов добрим яким.

Семенові не поганим видалось мати «двір» високий, мов дзвіницю, та їздити впротяз баскими кіньми, але він плекав інші мрії в

дитячому серці і якомсь несміливо звівся Романкові, що хоче бути багатим паном, аби допомогати бідних.

Романко зареготавсь спершу, потому вилаяв його «мудьом» і відтяв впевнено, що таких дурних панів немає, й не може бути... Семен мав брата за дуже розумного і хоча не поняв йому цілком віри, однако надія на панство трохи поблідла, а охота до вчиття й геть то зменшилась. Один випадок поклав кінець вчиттю.

Семен дуже любив свою неньку—стару Наумиху, як її прозивали на селі. Він знав, що ніхто, як мати, заступиться за його перед батьком, що вона справедлива й ніколи не гримне на безвинного, хоч ніколи й не подарує вини... Не так, як батько, якого Семен не любив, а боявся: батько все тягне за Романком—своїм пестунчиком. Тому то Семен зник більш вірити неньці, ніж батькові, більш шанувати її, ніж батька.

Наумиху звано старосвіцькою жинкою. І справді, вона була тяжким ворогом того, хто калічив рідну мову, ламав прадідівські звичаї, або пнувся в пани, намагаючись стати вищим за селянина. Наумиха всіх таких називала «адеськими шарлатанами» і грізно махала рукою, проклинаючи зрадників старосвіччини. Боліло в неї серце дивитись, як її Романко ходить до школи, чути, як він гордує рідною мовою, відбивається від хліборобства—і стара не раз сварилася з чоловіком, що рішив довести діло до краю—вивести сина «в люде», себто в писарі при волости, або в прикажчики при економії.

Бачила Наумиха, що нічого не зробить з чоловіком, і заприсяглась не попустити хоч

Семена до загуби, не дати його на поталу чудним батьковим забаганкам. Досі Наумиха не знала, що Семен вчиться грамоти, бо хлопці, щоб не заважати в хаті, вчилися або в клуні, або в садку, чи де инде. Але одного разу на дворі було холодно, і вони розтатувалися з книжками в хаті. Наумиха аж скипіла, почувши, як її Семенко слезбезував з навісної книжки.

— А це що?—скрикнула вона на всю хату, аж хлопці жахнулись з несподіванки.—А це що за вигадки? Ще я не діждалася, щоб ти, запанівши, гордував матір'ю-мужичкою?! Так ти ж не діждеш, сякий не такий сиңу!.. І Наумиха, як оком змигнути, вхопила граматку та вкинула її у піч. Несщасна граматка почорніла, задимилась, а далі спалнула ясним полум'ям, аж в хаті стало відніше.

Хлопці перелякано дивились то на палаючу книжку, то на грізну постать сердитої матері й не знали, що їм чинити. А Наумиха хвилювалась.

— Все той старий виробляє... з глузду з'їхав на старість, чи який хрін... Бач, яке вигадав: дітей вчити, в пани виводити! Ще вона мало натерпілася від тих панів, ще вони мало залляли їй сала за шкіру за часів панщизняних?! А тепер щоб власні діти її зростали на сльози людські?... Та зроду-звіку цього не буде!..

Довго ще гримала Наумиха на чоловіка та совала горщики в піч так енергично, що не раз борщ, хлопнувши на вогонь, бухав та сичав, мов гадина, гніваючись на незручність господарину.

А по голові Семеновій шибали думки. «Невже пани такі погані, як оце про них усі кажуть—і мати, і Романко? Невже я мусів би

відцуратись рідної неньки, ставши паном, через те, що вона мужичка?.. Та Бог з ними, с тими панами! Бог з ним, з тим панством та з книжками! Не хочу вчитися. Однак настирилось мені те вчиття»...

І Семен зважився залишити на-завжди книжку, хоч чув, що він наче загубив щось, що в його чогось не стало.

А Наумиху жаль взяв, що нагримала на свого пестунчика; вона покликала увечері Семена, приголубила його та довго потішала, оповідаючи чудову казку про «Правду та кривду», аж поки Семен не заснув у неї на колінах, забувши у-ві сні свої турботи дитячі...

Настала осінь. Почали загадувати до школи. Наум гадав віддати Семена, але Наумиха стала рубати з'ятялась, що не пустить. Наум не дуже налягав, вдовольняючись одним Романком, проте покликав Семена, щоб від самого дізнатись, чи має він охоту до вчиття.

— Ну, сиңу, як маєш охоту, то я тебе в школу віддам.

Семен мовчав, спустивши очі до-долу, а далі наважився:

— Ні, не хочу...

— Чому ж ти не хочеш?

— Так, не хочу...

— О,—це ще... ціпов'яз! Родивсь мудьом—мудьом і вмереш!—сказав Наум, махнувши рукою.

З того часу й прозвали Семена ціпов'язом.

А Наум хвалився людям:

— Двох синів маю та... з одного дерева і хрест і лопата, мовляти ви... Цей, Романко, в мене хитрий, хоч кого обдурить! І грамоту добре знає, письменний... От—малий ще, а

куди хочете «прошення» напише... Є його тих прошеній і в волості, і в мирового, і де хочете... Одно аж у «Крестьянское Присутствие» подав! І прийняли! А як же!.. Я ще введу його в люде, як дасть Бог прожити... Ну, а молодший, Семен—той отак: за плугом ходити, сіно косити, ціпом махати... Сказано—ціпов'яз!..

Росли брати, зростали та не були друзями. Семен це добре пом'ятав. Не однакову вдачу мали. Щирий та щедрий Семен ніяк не міг погодитися з лукавим та заздрим на чуже добро Романком. Чого б не попрохав, про що б не поспитав Семен у старшого брата—на все одна відповідь: «а що даси?» Не раз лучалося, що Романко обдурював Семена, звичайно в дрібничках. Видурить що в його та ще й регоче, коли той обурюється на брата за хитрощі.

Все це відпихало Семена від брата, і він жив самотно, не маючи й межі хлопцями приятелів. Сопілка та думи—були йому приятелі й побратими. А думи носились по його голові одна за другою, як хмари по небі, коли їх жене вільний вітер. «Чому»? «На віщо»? «Чого»?—не давали йому супокою, і лиш одна буйна фантазія хлопця давала дивоглядні часом відповіді на ті питання... Романка віддали в економію за писарчука, і він дуже чванився новим прозвищем та новою жилеткою, яку батько вперше справив йому. Семен лишився на господарстві помагати батькові.

Збігло кілька років. Семен починав уже двадцятий рік, коли старий помер, лишивши ґрунт—шість шнурів—синам. Романа те ж прогнано тоді з економії, де він був за прикажчика; він одружився, взяв половину батьківщини—три шнури поля, та поставив собі

хату край села, де саме починалась його нива. Других три шнури взяла Наумиха.

Семен мусів іти у найми, бо на батьківщині нічого було робити.

Найми! Він знав, що то найми... «Босий дохід, а голодна харч; зраня води, в полудне пити, а ввечері бити», як каже жартівлива приказка. Та багато сумної правди в тих жартах.

Одно тільки скрашало його життя невеселе: надія на краще, що жевріла в його серці. За чотири роки служби в економії склав він сто п'ятдесят карбованців; на ці гроші купить він собі ґрунт, що за три сотні продає пан Янковський таки в їх селі (катеринку може позичить Роман, а п'ятдесят пан почекає), одружиться з Домною і якось, дасть Бог мило-сердний, стане на ноги!..—Ця думка так підбадьорила Семена, що він зірвався на рівні ноги й прокинувся з задуми.

Навкруги чорніло з'оране поле, а згори, від повного місяця, лилося блакитне холодне саяво, обгортало мокру землю, переливалось на змочених росою плугах, блищало по лемішах та мокрих рогах волів, що, лежачи оддалік, тихо румигали. Тільки яри та провалля, повні п'тьми, туману й холоду, грізно чорніли геть навкруги, бо місяць мабуть жахався послати свої паруси в ці таємничі закутки...

Семен помолився до неба, загорнувся у світу і заснув твердим сном натруженого робітника.

* * *

Першої неділі після цього відпрохався Семен у пана на часинку до брата. Він застав у

Романа гостей: старосту та дяка, що любо бесідували за чаркою. Відколи поставлено Романа сільським писарем, він ще більше почав цуратись «мужицької компанії», а водився з дяком, фершалом та прикажчиками з економії. Скоро гості вийшли, Роман обернувся до Семена, поглядаючи на нього хитрими очима. Ці очі та погордлива рисочка коло уст якось прикро вражали, псували доволі гарне, чепурне Романове обличчя з руським волоссям на голові, підстриженим «під польку».

— Що там, об'орались?.. — байдужно обізався Роман до Семена.

— Та ні ще... ще буде на де який час... А я оце до тебе, Романо, за порадою...

— А що там таке?—скинув до-гори бровами Роман.

— Та то бачишь... склав я собі на службі трохи грошенят... маю сто і п'ятдесят... Не вікувати ж мені, думаю собі, у наймах, треба б уже хоч клаптик свого поля мати... А тут лучається купити; панок отой, Янковський, продає три морги, тих...

— Що сумежні з моїм полем?—скарикнув Роман.

— Еге!

Роман вже не слухав. Як! Цих три морги родючої землі, що наче зумисне притулені до його ниви, мають бути не його власністю, хоч він, складаючи гроші на цю землю, два роки плекав у серці надію купити її?.. І хто—ж? Отой ціпов'яз має видерти в нього з-під носа ту землю?... Ніколи! Краще він собі зуба вирве, ніж попустить кому іншому купити її!

Думи колесом закрутилися в голові Романовій; він почув, що ним починає тіпати пропасниця.

— Ну, та що?—нервово скарикнув Роман, обертаючись до брата.

— А я, бач, і прийшов попрохати, чи не позичив ти б мені катеринку?... Я тобі дурно не схочу... П'ятдесят пан обіцяв почекати: на-рік може спроможуся віддати...

— Не дам!.. немаю!.. Чи я тобі жид, чи я тобі банок який, що йдеш до мене по гроші!—кричав роздратований Роман, а усякі думки так і літали по його голові, попережуючи слова.

— Та чого кричиш?.. Схаменись, чоловіче!.. Не даси, то й обійдеться без свяченого на Різдво!... Жиди позичать!..

— Найкраще... Йди до жидів, іди... Найпозичають!..

Семен лихий та збентежений вийшов з хати.

А Роман гукнув на жінку, щоб виймала з бодні гроші... Та всі, які єсть!.. Катеринка... десятка... друга... третя... сто тридцять! Мало!.. А проте—треба щось радити! Роман мало що не прожогом кинувся до пана Янковського. Сяк чи инак, а земля мусить бути його власністю.

За кілька хвилин Роман опинився у пана Янковського. Але там стріла його несподіванка. Панок затався, що не продасть землі нікому, окрім Семена, бо Семен умовився та дав завдаток, а пани Янковські не звикли ламати слова. Надаремне Роман давав більшу ціну, надаремне упевняв пана, що Семен не має грошей, що він крутий і т. и. Пан не похитнувся. Роман лютий та скажений, проклинаючи брата, вибіг від пана Янковського і не помітив, як самі ноги занесли його на ниву, що, мов здорового зуба, виривав її в нього Семен.

— От і купив, от тобі й нива!—думав Роман, ходячи вздовж та поперек поля.—І як це

могла лучитися мені така пригода?!.. Мені, що вміє кожного обдурити, кожного підвести!.. І це я з моїм розумом ловив гави, коли таке, що не вміє штирох до купи скласти—ціпов'яз, з зубів видер мені ниву!..

І раптом уявляється йому, що Семен оре на цій ниві; його плуг блискучим лемішем ріже поле скибою.—«Ні, він не землю крає, він серце моє крає»,—думає Роман. І йому одну мить здається, що він почув тоді в руках таку міць, що одною рукою вхопив би і плуг, і коней, і Семена та шпурнув би ними далеко, далеко, геть за чужі ризи!.. А то перед очима його стає друга картина. Його нива й панська—то одна Романова нива; а на тій ниві росте-зростає, як рута зелена, буйна пшениця і хвилюється на вітрі молодим колосом по розлогому полю... А серце в Романа росте у-гору від надії, а в кешені немов бряжчать уже грошки любі!..—«Ні, не моя нива! не моя! а того... бодай йому все зле та лихе!.. Хай купує, хай купує!..—скаженіє Роман:—Хай!.. і гроші дам!.. а як же, дам!...» А тим часом по голові снуються якісь думи, що то збирають на чолі зморшки, то розгортають їх!..—«Хай купує!...»

Роман ходить по полю і не знає, чи то ноги носять його, чи думки, що літають по голові, своїми крильцями допомагають йому. Врешті він стає, рішучо б'є себе по кешені і каже, якось непевно осміхаючись: «дам!...»

Роман зараз таки побіг до Наумихи. Він застав ще Семена. Наумиха поралась біля печі, готуючи вечерю.

Роман трохи заспокоївся вже і хитрим очима поглядав то на матір, то на брата. Видко було, що він має якусь думку, якої не

хоче виявити. Семен та Наумиха здивувались трохи, вздрівши Романа по такій гострій відповіді братові. Але Роман казав, що він поміркувався, порадився з жінкою і оце прийшов дізнатися, чи справді Семен купує землю, а як що купує, то скільки потрібує грошей. Семен зрадів та прохав брата сідати, але Наумиха чогось була лиха і совала бідними горщиками так, що вони аж сичали.

Роман побавився довгим срібним ланцюжком від годинника, поліз у кешеню і витяг звідти шкураний пулярес.

— Гроші єсть,—казав він, зараз же ховаючи пулярес,—та от лихо, що з кешені вони горобцем випурхнуть, а назад їх і волом не затягнеш!.. Тепер так: зроби кому вигоду, а собі клопіт... Тепер, як що потрібні тобі гроші—побігаєш не день, не два,—висолопивши язика, заким позичиш у жидів... А процент дай, та ще такий процент, що аж пальці знати, що аж в голові засвербить від того проценту... Я... чому? я для брата рідного й пучки, мовляли ви, врізав би... Я гроші дам, та не дурно, бо й мене шкода... Тепер такий світ, що й на волосинку нема дурниці... Тепер комерція!..

— Світ такий!—сердито обізвалась Наумиха від печі,—світ усе однаковий, то йно люде такі настали... що брат, що жид—одна ціна!..

— Цитьте, мамо!... Він таки правду каже, що без проценту ніде не позичиш. Краще ж мені йому заплатити, ніж жидові... Та може він і спустить мені дещо. Кажи, Романе, по божому, що візьмеш на рік від сотні?—обернувся Семен до брата.

— А що тобі казати?... Тепер усе дешеве, тільки гроші дорогі. Так, як для тебе, візьму за сто—сто двадцять...

— А я ж не казала?!—сердито буркнула Наумиха, сунувши горщиком в піч.

Семен чухав потилицю. Багато! сильне багато! А він же гадав собі, що брат не заправить такого жидівського проценту...

— Про мене, позичайте гроші в жида, я не бороню! Може жид і дурно позичить!

Роман підвівся з лави і зробив такий рух, наче він глибше запхнув гроші в кешеню. Хиба він набивається з грішми?... Не хотять—і не треба! Баба з воза—коням лекше... Ого! гроші такий крам, що куди не поткнись, скрізь до їх ласих повно! А то й полежати можуть: ні їсти, ні пити не просять... Ет, хотілося зробити вигоду братові, за спасибі більш, як кажуть... А тут—на тобі: процент великий!... Глядіть менчого!...

Роман налапав шапку і наважився тікати. Семен жажнувся: ще справді брат розгнівається та не позичить грошей, а в жидів і за такий процент не знайдеш! Він кинувся до брата.

— Та годі ж бо, годі! На віщо гніватися?—укоськував він Романа.—Я йно казав: коби менче; а як не можна, то най буде, як хочеш. Куди там мені по жидах бігати!...

Роман втихомирився.

— Я йно для тебе, Семене, це роблю, бажаючи тобі пожитку з того ґрунту, що купуєш,—казав Роман, дивлячись в бік хитрими очима, в котрих мигнула якась потаємна думка.—Я другому зроду-звіку не позичив би!..

Закликали свідків, принесли могорич; коло столу знялась бесіда. Тільки стара Наумиха стояла невесела біля печі, не обзиваючись і словом. Чогось їй було сумно, чогось було журно. Наче віщувало серце якесь лихо несподіване.

— Справді світ інший настає,—думала стара,—бо брат з брата дурнісенько гроші цупить, не соромлячись ні людей, ні Бога. Коли б ще Семен не зашморгнувся тою позичкою, як налигачем за шию... Щось мені тая катеринка, як жарина, пучки пече,—думала вона, загортаючи в хустинку гроші, що дав Семен до сховку.—Не моя це дитина, не моя!—казала стара собі, стежачи очима за Романом, що, непевно осміхаючись, виходив у двері.—Не йому я йому віри, неправдою він дише.

А Роман ішов і розважав щось; думки снувалися по його голові, як човник поміж основою. Він ставав на дорозі, щось мимрив під носом, щось міркував... «А земля таки мусить бути моєю!»—закінчив він рішучо і пішов далі.

Семен радий був, що все скінчилось до ладу. За два тижні він одружився з Домною, кинув службу в економії і, оселившись в батьковій хаті вкупі з Наумихою, не раз з вдячністю згадував Романа, що не тільки допоміг купити ґрунт, але й на весілля позичив тридцять карбованців.

* * *

В хаті тепло: від печі йде дух, розходиться по всіх закутках. Каганець, потріскуючи, мляво блимає на припічку, нерівно осяває хатину. Гарно та мило в такому напів-світлі, примостившись ближче до печі, вести любу розмову довгим зимовим вечером. Згадки сами зринають з пам'яті, слова сами іллються. Ото ж і Наумиха з невісткою, сидючи за кужелем, звірялися одна одній з свого колишнього... Чорний кіт солодко спав на припічку біля каганця: йому було байдуже, що холодна зима зазірала

крізь вікна білим морозом. Тиша та спокій гостювали в хаті.

І чому той спокій, тиша тая не увіллються в серце Семеново? Чому те серце не хоче вдовольнитись своїм близьким щастям, чого воно скоріше б'ється від одної мрії про щастя других, чужих людей, щастя, що може й не доведеться Семенові побачити його?.. А хіба він знає, чого це так?!

• На якийсь час після того, як він одружився з Домною, «дурні думки», що ще змалечку мучили його, почезли. Заколисаний родинним щастям з любов'ю дружиною, Семен забув на свої колишні турботи. Та от тепер, Бог зна звідки, знов з'явилися ті думи, обсіли його, намагались відповіди.

— Мені ще добре,—думав Семен, сидючи на лаві в кутку,—мені ще добре: маю хату, маю поле, та й не багато на нас двоє треба... А скільки ж то, Боже мій, бачив я таких, що в них іно скибочка того поля, а сем'я велика... А що мені до того?.. Що мені чужа біда?.. Як то що? То йно тому котові, що лежить на припічку, до всього байдуже... А я людина... І дивні ті люде: бідує, горює, гине з голоду, а нічого не радить собі, не запобігає лихові... А що ж робити? Як робити?.. Та хіба ж я знаю? Е, коби то я знав, я б, здається, на видиму смерть пішов, я б, здається, видер, вигриз би ту землю, бо без землі лихо людям на землі, сумно жити-скіти, сумно бідувати без надії на краще!.. А мені що? Аби мені добре, а там—про мене!.. Це знов обсіли мене дурні думки... І що мені робити з ними, на віщо вони мені?..

Семен узяв шапку і вийшов на двір, бажаючи розвіяти свої думи десь по-за цю душною хатою.

Пожадливо, повними грудьми втягаючи в себе морозне повітря, подався Семен дорогою ген за село. Твердий сніг рипить під ногами в Семена, легко дихати йому на цьому холодному роздоллі. Ось поминув він останню хату, ось розкинулось, аж до самого небосхила розляглося засипане снігом поле і спить під поблискуючою тисячами іскорок одежою, чекаючи, поки не збудить його весна... Широке, розлоге поле, та не людське воно, а панське. Люде не мають ланів, у них усе ризи. На що одному такого поля? Хіба для роскошів, бо цього поля стало б на сто чоловіка... Один роскошує, другий сльози ковтає... Де ж та правда в світі божому?.. Течія думок Семенових знов попливла в той бік, куди звичайно зверталась, скоро він починав думати про поле.—Чи я божевільний?—спинивсь урешті Семен.—Тьфу, відкашись, сатано! На що не гляну, про що не помислю—усе звезду на одно... Коли б уже та весна швидче приходила, може б за працею не лізла в голову всяка нісенітниця!—казав Семен, повертаючись додому.

Весна не забарилась. Пригріло сонечко, обсохла земля, потягла орача в поле. Подався і Семен з плугом на ниву. Побіч з ним на своїй ризі орав Роман. Семенові було гарно. Чорна рілля рівно клалась скиба за скибою з-під нового плуга, молоді волики тягли щиро, не лінуючись. Семен обчищав истиком леміш, та, щиро налягаючи, йшов за плугом. Він упивався весняним повітрям і тими пахощами чорної вохкої землі, що були йому найкращими над усі пахощі. Він любив землю, як пташка повітря, риба воду. Та й що варт селянин без землі? Усе одно, що пташка без повітря, риба

без води. А землі з кожним роком усе меншає та меншає. Не те, щоб менше ставало її на світі, а ділять її межі собою мало не на грядки, бо на світі де далі—стає людніше... І що воно буде, як люде отак пошматують землю, з чого вони хліб їстимуть тоді? Погана справа. Треба землі, і то кінце треба. Де ж її узяти?.. А ці розлогі, що розкинулись ген-ген горами та долинами, скільки оком захопиш!.. Адже то панське!.. Хиба що? Хиба та земля, де орю я, Роман, усі люде—не була колись панською? Була панська, а тепер людська. Знайшовся такий, що дав волю, дав і землю. Та як же так? Прийти—віддай землю, що маєш, бо мені мало! Так не можна, не по правді. А це по правді, що один має такого землі, що й за день не об'їдеш, а другий—на яму лиш на кладовищі? Дурно не треба, можна на виплат, як і ту землю, що тепер маємо... Хай панам гроші, а нам земля. Земля для того, хто коло неї ходить... І це можна зробити!.. Можна!..

Семен упрів від цих думок. Він обтер мокре чоло рукавом свитки і глянув на небо, де ключем пролетіли журавлі, курлюкаючи в блакитній високості.

— Гей, соб, сивий, соб, моругий! соб!—підбадьорив він воликів, налягаючи щиро на плуга.

— Це можна зробити... Громада—великий чоловік... великий, та мов той Іван, що великий, а дурний... Чому досі нічого не роблять, чом не піклуються про дітей власних?.. А що ж зможе мужик, куди його пустять?.. Та що! Хоч я й мужик, хоча я й не письменний, темний, а пішов би Бог зна куди, до самої столиці, впав би навколішки й сказав би: царю мій ясний! так і так, поля в нас обмаль, випасу нема, без лісу

б'їдемо... Як що не хочеш, щоб ми погинули, дай нам землі... Ми не хочемо нічиєї кривди, ми не хочемо дурно, виплатимо що до копійки... Рятуй, бо гинемо... А там—най хоч голову мені тинають. Послужив би я громаді, коли ніхто не хоче!.. Дурний, дурний, що це я вигадав!.. Тьфу!..

— Гей! соб, сиві, соб, бодай ви скрутилися!.. Тпру!

Семен дійшов до обніжка. Він витяг плуга і перекинув його на бік.

— Ху-ху!..—сказав Семен, здіймаючи шапку та втираючи впрілого лоба. Його гірше змордували «дурні думки», ніж орання. Ввесь мокрий, тремтячий та лихий на себе, сів він на обніжок, думаючи в одно:

— Боже, який я дурний та чудний собі вдавля!..

А навкруги його гарно, як була на провесні в полі. Сонце грає промінням, весняний легіт жене по небесній блакиті, як пух, легенькі білі хмаринки, в повітрі брешуть мухи, цвірінькають горобці, пахне свіжою ріллею, травицею, фіялками, пахне весною! Серце розкриває обійми і тим розлогим нивам, що, порвавши кайдани, збудились до нового життя, і тим дітям повітря—вільним птахам, що з далеких країв прилетіли до нас у гості, і тому кущиківі фіялок, що, захистившись меже травицею, тихо процвітає, віддаючи свої пахощі чудовим пахощам весни!..

А тим часом Роман, орючи свою нивку, скося поглядає на брата лихим оком. Йому теж щось муляє серце. Муляє йому серце отта нивка ціпов'язова. Гарна нивка, та чужа. Його ображає згадка про те, що молодший

брат, котрого він не мав і за боже пошиття, знищив усі його заміри, два роки плекані в серці, як найкращі мрії!.. І хто ж кого підвів? Семен—його розумного, хитрого, досвіченого!.. Та дарма, дарма!.. На віку, як на довгий ниві: усього буває... Буває, наприклад, і так, що хтось позичить кому гроші, а той не має заплатити чим на речінець, от і продають землю... І та земля переходить таким робом до того, хто позичав... Буває й так... Тепер такий світ: дурний впустив з рук—розумний підняв; дурний дає—розумний бере... Тепер тільки розумний та хитрий здолає жити, а дурні мусять геть до крихти вигинути... І чому б, наприклад, тому Семенові не послужити ще який рік в економії, чого за-молоду пхатися в хазяї?.. А... Гірко дивитися на ту ниву, що оре Семен: так вона прийшла до його, Романової, ниви, так пристала, наче столяр припасував... Та нічого, можна почекаати: дурний впустить, розумний підійме...

Загегали дикі гуси, простуюче кудись високо під необмежним небом, заспівав над нивою жайворонок, зашумів вітер, пробігаючи синім лісом, а Романові в усіх тих весняних згукках причулось одно: «дурний впустить, розумний підійме»...

Семен ходив сумний, замислений. Наумиха помітила це; Домна падала коло чоловіка, розпитувалася:—Що тобі, Семене? чого сумуєш? Не тайся з лихом передо мною!

— Нічого мені... Голова трохи болить...

Домна була певна, що Семена наврочено, а Семен міркував, як би йому звіритись громаді з своїх думок, як би підбити громаду, щоб вона щось робила, не чекала, згорнувши руки, лишєї години...

Незабаром мала зібратись рада. Семен, на силу дочекавшись того дня, подався на майдан, де вже купчилися громадяне. Дідугани з довгими сивими бородами, заклавши руки на ціпки, сидять на призьбі під розправою і щось гомонять. Молодші стоять купками, розмовляють, кричать, вимахують руками. Он якийсь добродій, підживляючи свою мову енергичними рухами, то пересовує високу шапку з лівого вуха на праве, то насовує її аж на очі, то знов відкидає назад на потилицю, так що шапка ледве-ледве тримається на маківці й не падає на землю. Очевидячки, та шапка в повній згоді зо всіма почуттями його рухливої вдачі і, мов вражливий барометр, показує всі сутині добродієвого настрою... Ось і староста, почепивши на груди медаль, сперся на довгу карлючку і киває головою до Романа, сільського писаря.

Семен зразу не може зважитись зняти бесіду про те, що його кортить виявити, але дослухавшись, як хтось жаліється, що нема куди товар вигнати, що немає пасовиська, кидає в громаду:

— Кажете: «нема пасовиська» і не будете його мати!

Де хто звертається до його. Ну, звісно, з пальця його не виколюпаєш!

— І поля не матимете!

— Оце вигадав! Хіба його хто відбірає? І так того поля мало...

— Мало! А тоді буде більше, як поділите межі діти на грядочки? Тоді ж що буде!.. А гроші тягни з себе, мов жили: подать дай, мирське дай, сюди дай, туди дай, а поля в іншого скибка, а в іншого й нічого, випасу нема, ліс дорогий!.. Тоді хоч лягай та вмірай і «проби» не кричи!

— Це таки правда!.. Це таки так!.. зашуміла громада, мов злива.—Ой, потерпає шкура, як подумаєш собі, до чого воно йдеться... Вже й тепер сутужно, вже й нині трудно, як з каміння...

— Грунт можна роздобути!.. Були ми панські—тепер вільні... Дали нам волю, дали й землю... Мало тепер землі—дадуть ще,—говорив Семен запалюючись...

— Ой, коби то дав Господь милосердний, коби то дав!.. А таки чутно між людьми, що будуть відбирати панські грунтя та давати людям... Коби то!

— Еге, «коби то!» Казати «коби то» не трудно... Тут треба щось робити, а не теревені-вені правити... Тут треба подати «прошення» та до самого царя! Так і так, написати, обидно нам, кривда, пропадаємо, землі нам треба й дітям нашим!.. Та щоб до того «прошення» всі поприкладали руку, геть усі, ціла громада, бо громада—великий чоловік, сила... Або ще краще: вибрати з громади чоловіка, або двох, хай йдуть аж у столицю, до самого царя, хай розкажуть йому всю нашу біду, всі наші потреби...

Люде потовпились до Семена, оточили його. Зробилось сум'яття. Одні кричали, поривались щось говорити, другі зацитькували: цитьте, цитьте, най каже!..

— Я сам,—провадив далі Семен, а очі й лице палали йому,—я сам піду, аби ваша згода! Я нічого не боюся!.. Я піду, куди треба, я впаду на-вколішки, я виблагаю і принесу вам землю!.

Громада загуділа, як рій. Кожний мав щось казати, щось вигукувати.

Роман стояв оддалік і мінився на обличчю. Він якось чудно осміхавсь під вусом, слухаючи палку бесіду Семенову. Але получивши про мандрівку в столицю від громади, Роман раптом стрепенувся, очунявся. Перед його очима промайнули гроші, навіть зашелестіли під пучками.

— А він не такий дурний, як я гадав собі,—подумав він.—То—землю купив, а тепер—бач, хоче мандрувати на громадські гроші. Знаємо ми ті мандри з чужими грішми... Ій-Богу, Семен розумніший, ніж я мислив!.. Але нічого з цього не буде! Куди такому мудрові та до такого діла! Вже як іти в столицю, то кому ж, як не сільському писареві, людині, що і грамоту знає, і обдурити кожного потрапить!..

Чекай-но, братіку, не туди тобі ніс стирчить...

Роман протовпився межі громаду.

— Чекайте, люде добрі!—гукнув він.—Це діло не певне! Ходили за ним трохи більші голови, ніж Семенова, та й то повернули ні з чим... Та ж би там, у столиці, побачивши таке диво, зараз би нагнали і к лихий матері: «Ачу, невмиване, на село до ціпа!»... Нема кого вибрати, та ціпов'яза!..

— А що ж, тебе післати?—крикнув хтось з юрми.

— Хиба я кажу, що мене?... Хиба нема кого вибрати?... О, як би я пішов, я б уже знав, як там обернутися, я б там знав, що, куди і до чого!.. А то—ціпов'яз!.. Ха-ха-ха!..

Семен хотів щось казати, але громада так заметушилась, загомоніла, що ніхто нічого не чув, ніхто нікого не слухав. До молодчих пристали діди й зашамкали.

Воно добре булоб так зробити, як радить Семен, та це справа не така, як з горіхом: розкусив та й вилушив зернятко... Тут ще треба поміркувати, розумом розкинути... Чи буде що з неї, з тої справи, чи ні, а гроші дай... Гроші дай! Еге! Так то тепер легко за гроші: вийняв та й на!..

Громада погмоніла, погмоніла та й розійшлась.

Семен лихий та сердитий швидко поспішавсь з майдану. Злість поняла його.

— Турма... отара!..—думав він,—а не громада.—Сее—теє,теє—сее, а як дійде до діла, то й розтечуться, розповзуться, як тая купа черваків на сонці... Тьху!.. Та дарма! Я сам зроблю діло, сам! Не треба мені нікого!.. Обійдеться!..

На жидівському заїзді, в маленькій кімнатці, осяяній блимаючим світлом «шабасівки», близько сидять один коло одного Семен і жид-адвокат. Витрішкуватий лисий жид, підсунувши на чоло здорові окуляри й заткнувши перо за вухо, любенько нахилився до Семена і поспитав:

— То вам «прошеніє» написати в суд, пане хазяїн? Можна... Певно побились з ким у корчмі?.. Ну, чому не побитися: на те дав Бог свято й горілку...

— Та ні!..

— А може до мирового: певно судитесь з ким за землю...

— Та ні!.. Напиши мені, Мордку, до самого царя...

Мордко з жахом відкинувся назад, підсунув окуляри аж на лисину й вирячив витрішкувати баньки на Семена.

— Чи ви не п'яні часом, пане хазяїн, бо-дай ви здорові були?—поспитав він з непевністю в голосі.

— Ні, не п'яний... Напишеш, що скажу... Тільки кажи, що тобі дати за «прошеніє»? А не заправ, як за рідного батька!

Мордко, склавши руки на череві, пустив млинка великими пальцями і підвів вирлоокі баньки на стелю. Він щось думав.

— Так, пане хазяїн,—озвався врешті жид:—як я пишу в суд—то беру карбованця; як пишу до мирового—то дев'ять злотих, а як до царя—то хіба багато буде—синю?

— Гм... а менче не буде?

— Ні!

— Ей, бійся Бога, спусти хоч трохи...

— Не можу!

— Ну, то пиши...

Мордко швидким рухом скинув на ніс окуляри, поплював на пальці, об'яснив шабасівку і налагодивсь писати.

— Пиши так,—почав Семен, присунувшись ближче до жида:—пиши так: «Ясний наш царю й батьку! Ми всі твої діти—і пани, і мужики. Мужик дає рекрута, мужик платить податі»...

— Ай-ай-ай, пане хазяїн! Бійтеся Бога, чи ж я можу писати до царя по-мужицьки?—скрикнув здивований жид.

— Пиши так, як кажу. Адже не дурно пишеш.

Мордко, здвигнув плечима, осміхнувся сам до себе і взявся до писання, а Семен почав приказувати. Його думки, що зродились у серці, а зростали в голові, пливли вільно, як прозора течія в зелених берегах, і клались рядками на папері. Ще ніяка супліка в світі не була

написана в такій ширій, нештучній формі і може ні в одну не було вкладено такого незарного почуття, такої глибокої віри в свою правду, такої надії на перемогу над усім тої правди!

Лоева шабасівка стікала на ліхтарь розтопленим лоем, тріщала і чаділа чорним гнотом, а Семен розжеврілими очима стежив за Мордком, що виводив на папері рядок за рядком, осміхаючись інколи непомітно над своєю роботою.

Скоро Семен заніс на пошту та послав своє «прошення» — йому легше стало на серці, немов він скинув якусь вагу з його. Тепер усе буде гаразд, тепер доля не за горами! Подякують колись йому за піклування. Не батьки, то діти подякують. Він буде старий, немощний, та любобуде чути, як звідусюди дякуватимуть йому: «спасибі, діду, спасибі, що порятували». Гарно було Семенові, та він чекав ще кращого.

Минув місяць і другий, а з столиці відповіди щось не присилають. Та байдуже, незабаром мусять надіслати. Поминули й жнива. Семен продав трохи хліба й заплатив пану Янковському п'ятдесят карбованців довгу. Романові ні з чого було виплатити хоч би й частини, і це трохи гризло Семена, бо вже брат натякав йому за довг.

Настала й осінь, а в столиці — ні чичирк. Що за диво? Чого там рахаються так довго? Та хиба ж там одна справа, — там мабуть сила роботи! — заспокоював себе Семен, хоч чув, що йому чогось мулко на серці. Так щось часом точить серце, мов черв'як... через кого приходить відповідь? Чи через пошту на Семена, чи через волю, чи через станового? Ця думка турбувала Семена; його серце починало голосніше калатати, скоро до вуха долітало

теленкання звоника, або коли він стрічався з соцьким. Семен частенько навідувався на пошту, розпитував, чи немає до його листа з столиці. Відповідь не прибувала, хоч час линув, несучи землі снігові шати...

Семен чекав, не тратив надії. Але де далі невпокій опановував Семеном. Він зробився уразливим, нетерплячим. Його дратувало кожне жалісливе слово бідної Домни, котра не знала, що діється з чоловіком, кожне материне запитання. Він тремтів та схоплювався з лави, як хто виходив до хати. Часом у-ві сні вбачалося йому, що соцький приніс так довго очікувану бомагу — і Семен зіскакував з полу, вибігав на подвір'я. А то видається йому, що незабаром або й зараз таки мають покликати його до станового. Він сідав тоді на лаві і чекав. І досить на той час стукнути кому-небудь сінешними дверима, щоб серце Семенове зупинилось в грудях, перестало битись, а змарніле обличчя вмить пополотніло. Семена жерла горячка, він був сливе недужий. Хрестини сина, що породила Домна в-осени, не змогли розважити засмученого Семена, не розпорошили його гірких думок, його гризоти...

Минуло Різдво, відсвяткували й водохрища, а із столиці ні чутки.

— Не пустили, — думав Семен про своє «прошення», — не дійшло...

Ця думка трохи заспокоїла Семена. Не дійшло — значить, нічого сподіватись відповіді. Але мара безземелля в будучності, що була зникла на якийсь час, знов з'явилась і стала перед ним у грізній постаті. Колишні думки знов турбують Семена, знов точать його, мов шашель дерево; він не має вже сили спекатись

непроханих гостей. Думка за думкою, мрія за мрією котяться в бідній голові ціпов'язовій, як хвилі на безкрайому роздоллі моря, котрим годі змагатися з невпинним, могутнім вітром.

Розпалена уява Семенова переносить його в приші часи, в тії часи, коли людям стане тісно на своїх ґрунтах, коли з'убожілі, голодні, вони враз з усіх грудей скрикнуть: «Смерти нам, або поля!»... Але поля нема, смерть не приходить, і голодні, зворохоблені лави, повні розпуки й зневір'я, ринуть на багатих, на тих, що то мають ґрунта необмежні, що не знали досі голоду і холоду. Ламається, всяка правда, розливається море крові людської... І не спинити тоді тої колотнечі, як не спинити хуртовини, як не спинити зливи, що затоплює землю, клекоче бурчаками, руйнує греблі й все, що на дорозі...

Семенові стає моторошно. Чи він не хорий, буває? Що це йому верзеться, що це привиджується?.. І він силкується оту нісенітну уяву розпорошити здоровими думками. Чи може так бути, як йому уявилось? Що земля поділяється на шматочки, що людей все більшає, а землі не прибуває, що вже й тепер чи мало бурлаків, а далі й більше буде—це кожний бачить і знає. Далі. Голодний вовк серед дня, не боячись смерті, хапає вівцю з отари, а голодна людина не багато краща за вовка. І це очевидітчки. Ну, а коли так... а коли так, то все це може справедитися... Семен чує, що його уява зростає в ідею, в яку він вірить і якої заразом жахається... Але як це може бути, щоб до таких простих річей не доміркувались досі?—тремтячи, як у пропасниці, думає Семен.—Невже до цього ніхто ще не дійшов розумом? Мабуть, що ні, бо

не запобігають лихові... Це вже мені десь так Бог дав, зняв більма з очей, щоб я других, розумніших та сильніших за себе навів на стежку... І я виявлю, я мушу виявити свою думку та одному лиш цареві і більш нікому... Не посылатиму «прошення», однаково не пустять... Треба конче самому, на словах...—Семен згадує, що на мандрівку в столицю потрібні гроші, а в нього поки що самійно довги, але згодом заспокоюється: байдуже! Як не тепер, то в четвер, аби діп'яти свого...

Надія знов загріває болюче серце Семенова, ціпов'яз знов має чим жити.

І Роман має ідею, ще й гарну ідею, але то таку гарну, що навіть на саму згадку про неї усмішка осяває його обличчя. Роман доміркувався, що ті три морги землі, які недавно купив Семен і які наче сам Бог притулив до його, Романової, ниви—не потрібні Семенові. А вже ж не потрібні, бо він не вміє шанувати їх. Брат не матиме пожитку з того ґрунту, бо він марнує свою працю, розсіває її на дурницю. Ось недавно Мордко хвалився, що взяв від нього п'ять карбованців за якесь там «прошення»... І що з того «прошення?» Як би користь яка, а то—халепи ще не бачив!.. Ну, ззів би за ті гроші ласо, пропив би їх—усе б була признака, а то по жидах-дерисвітах розсівати!.. Ні, не потрібна такому земля, однаково змарнує... А це гріх. Адже й батюшка в церкві каже: «Всякому маючому дасться, а від немаючого й що має—відбереться»... А кому ж відібрати її? Роман нікому не дасть відібрати, він сам відбере землю... Тільки—як же це зробити? Правити через суд довг з Семена—так мало ще напозичав, ще не час...—Питання, це забило

клин у тім'я Романові, але він вкінці заспокоїв себе: «Якось воно буде! Не кабак же в мене на плечах, а голова, та ще й не аби яка!»

Промайнула метеликом весна, збігало, мов день один, і літо. Почали люде серпи гострити, лаштуючись до жнив. Семенове жито зародило на диво. Густе, високе, воно гнуло до-долу важкий колос, наче згиналось до Романового, що зараз таки на суміжному полю стирчало догори, рідке та мизерне. Ця картина несказано дратувала Романа.

— Скажусь, збожеволію, як не відберу цього поля!—казав він, затискаючи зуби.—Я його підпалю... Біг-ме підпалю... Хай пропадає... Та не пропаде, ледащо: дам грошей на хату, ще раз позичу, а поле таки буде моїм... Вже як сказав—що буде, то буде...

І Роман грізно поглядав на молодшого брата, що почав уже жати стигле жито край поля. А Семен не знав, не відав і не причував навіть свого ворога. Він жав, заклопотаний власною думкою. Пішла чутка, що до Межибожа, де зібралась сила війська, має незабаром прибути хтось з царської родини. Ця новина дуже була на руку Семенові. До Межибожа не так то далеко, можна туди поїхати, от коли б тільки обжатись та звести хліб. Вже він конче подасть «прошення», виблагає дозволу й грошей на дорогу, приїде в столицю й виявить свою таємницю цареві!...

Люде обжались. Заскрипіли вози, замотали головами круторогі, здержуючи з гори високі, мов хати, хури, наладовані золотими снопами. Почалась возовиця. Семен звів свій хліб раніше від других і склав у стодолу. Він квапився вирушити в дорогу.

Був чудовий серпневий ранок. Сонце встало ясне, веселе, умите і зараз таки почало гратись з золотими стіжками жита й пшениці, що стояли, пишаючись, на кожному обійсті. Горобці цвірінкали та чубились коло стіжків, де було чимало витрушено зерна. Тільки людям було загайно, бо вони ще не покінчили цілком у полі. В селі було пусто й тихо. Двері в хатах були всюди зачинені. В Наумишиній хаті теж не було нікого, бо Семен, маючи увечері їхати до Межибожа, хотів налагодити жінці дров і подався у ліс, а жінки копали в полі бараболою.

Роман ішов улицею: йому треба було до тестя. Він ще здалеку наглянув братові стіжки й стодолу, що стояла, повна снопів край дороги. Романа так і шпигнуло щось у серце.

— Якого хліба навозив!...—подумав він з заздрістю, мало не з ненавистю до брата.—Оце попродасть і принесе мені довг... хоч не ввесь, частину... та не бачити мені його поля, мов свого носа... Має він хліба... має!.. а як би тее... —Роман поправив вогонь у люльці!...—взяло б ся вогнем—і нема... і лиш купа попелу лежить замість хліба... Не взяв би його кат, позичив би я йому на хату... За те б і ниву мав!.. І чого, дурний, налякався?...—казав Роман, цокаючи зубами, мов у пропасниці, та озираючись навкруги. Й духа живого немає... не побачать... От взяти так...—Роман вийняв губку з кешені,—зробити так...—він запалив шматок губки з люльки...—а далі так... і годі...—Роман кинув тліючу губку на ожерідь соломи, що лежав коло стодоли, і поваживсь тікати... Але—ой леле... Що ж це таке? Ноги Романові мов прикипіли до місця, сили десь раптом зчезли, і

він не може порушитись, заразом тямлячи, до болю в мозкові тямлячи, що й стояти не можна... А проте він стоїть і чує, як уся кров його збіглась до серця, і не може відвести широко розплющених очей від губки, що жарить на соломі проти вітру...

Роман натужує всі свої сили, усю волю і, зрошений холодним потом, непевним кроком сливе біжить далі...

А над тихим мертвим селом вже понеслось від дзвіниці трівожне: бов, бов, бов... То хтось, побачивши сніп чорного диму, що звився аж під небо, дзвонить на пожежу. Хто був лиш на селі—складав стіжки або копавсь на городі—всі висипали на улицу, озираючись навкруги, шукаючи того неблаганного ворога сільського в літню посуху... Хто горить?... Де?... Либонь Іван Галузка... Ні, Яків Коваль... Наумишина хата!.. Наумиха горить!..—кричить хтось з стріхи, куди виліз роздивитись краще... І всі рінуть туди, де хмарою в'ється чорний дим, попереджаючи хвилі полум'я...

Ось чутно, як лопотить хтось босими ногами по улиці. То десятник, без шапки, розхристаний, придержуючи груди руками, кричить, важко відсапує:

— Поже-жа!.. ххе!.. ххе!.. Поже-жа!.. ххе... ххе!..

Десятник уже зник, його поклик «поже-жа» тихіше лунає з-за хат, але те допотання босих ніг, те відсапування розхвильованих грудей, невгаваюче бовкання дзвона, чад з диму, що розноситься вітром,—сповняють повітря несказаною тривоگو, і тривога охоплює всіх, хто віддихає лиш тим повітрям...

Ось біжать з поля сполохані люде, прямуючи на чорну хмару диму.

— Ой, матінко, наче наша хата... ой!.. ой!..

— Та це ж на нашім кутку! Десь коло Наумих!..

Курява звивається з-під прудких від жаху ніг, вузькі підтички жінок лопотять, черкаючись об халяви.

Біля Наумишиної хати—содома. Вогонь обхопив stodолу, стіжки, перекинувся на хату. На подвір'ї спека, як у пеклі. З розпеченими обличчями, обілляні потом, замазані болотом, метушаться люде коло вогню, намагаючись вгадати його.

— Хліб рятуйте! хліб! Розривайте stodолу!..

— Не розривайте, не треба! Гасить так!..

— Розривайте, кажу!..

Палаючі крокви рухнули під одностайним натиском, стрілившись до-гори ясними іскрами, а з середини stodоли вихопилось раптом полум'я й загоготіло.

— Води!!

Кілька відер води бухнуло на вогонь; огонь засичав, причаївся, дихнув чадом і чорним димом, а далі вискочив і сам, ще потужніший, ще могутніший, як незвитяжний переможець...

— Тягніть снопи!.. Гасить снопи!..

Але ця робота мало на що придалася: колосся вже обсмалилось, придиміло, і сніпки лиш чаділи, облиті водою...

З хати виносили одержу, всілякий дріб'язок і складали все на купу. Люде скупчилися біля хати, бажаючи обратувати хоч її. Але надаремне: вогонь бурхав, скаженів, мов лютий звірь кидався на все, що могло горіти, вихоплювався там, де його й не сподівались. Він наче глузував із свого ворога—води, що не міг дати собі з ним ради.

Вже хата сливе догорала, коли прибігли з поля Наумиха з Домною. Як уздріла Наумиха, що діється, так руки й заломила.

— Ой, праця ж моя, праця надбана!...

Вона кинулась до хати, але там жаріли лишень головешки та стрибало де-не-де полум'я. Наумиха метнулась до стіжків, а вони стояли то чорні й спопелілі, то жевріли ще, як жар у печі... Наумиха зняла руки до Бога.

— Боже мій, Боже!... Що з нами сталося!... Люде добрі,—благала Наумиха, простягаючи до людей руки:—Рятуйте моє добро, рятуйте!..

Та нічого було рятувати уже.

Домна ревне плакала, притискаючи дитину до лона, мало не омлівала.

— Сину, мій сину, побила нас лиха година... Пропали ми бідолашні, загинули...

Молодиці обступили Домну, зацитькували, гомоніли.

— Бог зна звідки й з чого занялося... Може де діти вогнем бавились, а може жар у печі лишили, буває.

Аж ось верхи прискакав Семен із ліса. Він як зліз з коня, як став, мовчазний, згорнувши руки, на пожарищі, так и захолов. Він сам не знав, що з їм робиться. Так наче дурний камінь, відірвавшись од високої-превисокої гори, впав йому на голову.

Роман теж з'явився на пожежу. На обличчі його малювався неспокій, але що ж,—на те він брат, щоб його боліло братове лихо. Він усе розпитувавсь між людьми: звідки почало горіти—з хати, чи з стодоли, і яка б могла бути причина пожежі: чи підпалено, чи може сами необережними були з вогнем? Але ніхто нічого не знав, кожний мав свою догадку.

Роман підшов до матери й почав умовляти стару, дивлячись кудись у бік неспокійними очима.

Годі журитися... Так уже десь мало бути. Якось то воно буде: він, Роман, не дасть їм загинути, підпоможе і ліса купити, і хату поставити... Ось він побалакає з Семеном, може щось удвох і поворожать.

Наумиха слухала і лиш хитала безнадійно головою. Вона, мов той слимак у свою шкаралуцу, сховалась у власне горе й не сподівалась вже кращої днини...

Семен ледве очувався. Він підходив до обгорілих снопів, що лежали скрізь по подвір'ю і димились, перевертав їх, оглядав. Ось лежить його праця, його кривавиця, його надія: чорна, мокра, чадна... Ось дивиться на його чорна обсмалена руїна хати, жужмом лежить на позаливаній землі усяке добро, ломає руки дружина, як смерть ходить мати...

Але чудна річ: Семен дивиться на все це, як на чуже, в його серці немає того гострого болю, того жалю, який повинен би бути. Семен це сам помічає і йому навіть дивно... Він чує, що ноги самі, без його волі, носять його по подвір'ю, руки самохіть підіймають усяке манаття, складають у повітку, що мов чудом яким заховалась від огню... Йому наче байдуже до всього. Чи то справді камінь який, впавши на голову, пригнітив мозок, що там не ворухиться нічого, таки нічогісенько!...

Пожежу вгасили, люде розійшлися. Тільки три постаті хазяїв сновигали по пожарищі, мов тіні. Так захопила їх ніч. Ніхто й не мислив спати; про вечерю те ж не було гадки. Всі вони скупчились під хатою в садку. Наумиха,

напнута чорною хусткою, з складеними на грудях руками, стояла, спершись на ріг безверхої хати, і гріла босі ноги на теплій ще землі. Домна з запухлим від сліз видом, сидючи на призьбі, годувала дитину. Семен те ж притулювся оддалік під осмаленим деревом. Вони мовчали, а думи їх круком чорним літали по пожарині, розбивались між чорними стінами.

— Пішло моє добро,—думала Наумиха,—шумом збігло, та вже не вернеться... Не одну я нічку не спала, не один день гірко працювала, здоров'ям накладала, а тепер—де воно? Попелом узялося... В цій хаті зросла я, звікувала, зазнала добра й лиха... Я ж її сама й мастила, й виглажувала, пилочок обдмухувала, як дитину доглядала... Умру, мислила я собі, у своїй хаті, де кожний закапелочок бачив мою долю й недолю... Та не довелось... Що ж? с Богом не сваритися, на все його воля й змога.

Дитина закоришмалась на руках в Домни, запхикала чогось, прокинувшись, а Домна так і розіллялась слизьми.

— Не плач, доню,—обізвалась Наумиха,—не допоможеться з плачу... Більш на світі землі горовитої, ніж рівної, більш чоловік мусить горя прийняти, ніж радости...

Наумиха не плакала. Горе посухою впало на її очі, висушило сльози.

А Семен сидів і без думки дивився на зоряний обрій, що світивсь межи деревами. Себто, в його голові мигтіли якісь шматки думок, просувалися якісь неясні образи, та він ніяк не міг впіймати їх, зв'язати до купи. Врешті він почув, що по тілі його мов комашня залазила. Семен загорнувся у свиту, але його взяли дріжаки. Він наваживсь знятися з місця, обернувся до

хати і глянув на чорні, пошарпані стіни. І враз ясно, виразно вдарила йому в голову думка: «Згоріла хата, згорів і хліб»... Семен почув, що серце його раптом обірвалось, впало... у грудях щось стиснуло, в голові закрутились думки, колесом, колесом... Далі колесо пішло вільніше, тихіше і за кожним рухом одкривало дійсність... Мозок Семенів почав вбірати в себе усі найдрібніші подробиці тої дійсності і з тих подробиць складалась невесела картина його стану, малювалась безрадісна пришість...

Семен знявся з місця і почав ходити вздовж обсмалених стін.

— Сину,—обізвалась Наумиха,—не сумуй, не гризись... З Богом не битись... Треба щось радити, а не сумувати...

— Знаю, що треба...—наблизився Семен,—та що мені діяти, за що руки зачепити.

— Здається мені, що Роман, як був на пожежі, казав, що допоможе... Лісу, казав, куплю, чи що... От вже не згадаю... Пішов би ти до його, порадився...

— Добре, мамо, піду...

— Він бо, той Роман, не такий вже й поганий, як я гадала...—казала наче до себе Наумиха, та Семен її не слухав; він міркував, що почати...

А на сході вже порожевіло. Подихнув пустиловий вітрець, той вішун світання, побудив пташки, дерева, збудив і нічну тишу від солодкої дрімоти та виповнив її передранішніми голосами.

Почули й коні Семенові, що має на світ благословитись, і заіржали голодні в повіті.

Семен стрепенувся: те іржання нагадало йому, що він збирався вчора в дорогу.—А я й забув!—осміхнувся прикро Семен.—Невже оце

мені й не їхати?... Як! Щоб я випустив з рук таку okazію?... Ніколи! Поїду, сьогодні таки поїду—та й годі!...

Ця думка підбадьорила Семена і він навіть заснув на хвилинку, примостившись на траві під деревом.

Вранці пішов Семен до Романа. Роман позичив грошей на хату ще й обіцяв дати хуру до лісу під матеріал. Семен заспокоївся трохи. Він зважився конче їхати нині до Межибожа, щоб не опізнитися. Сказавши жінці й матері, що він поїде по лісах оглядати, де кращий матеріал, та забариться мабуть зо два дні. Семен подався в свою мандрівку з налагодженим заздалегідь «прошенням».

* * *

З заспокоєним серцем, повним надії на шасне скінчення справи своєї, повертав Семен з Межибожа додому. Правда, не все так склалося, як жадалося... З царської родини нікого не було в лагерьх, і Семен подав своє «прошення» найстаршому генералові, що ввесь так і сів від хрестів та золота... Генерал, спасибі йому, людяний такий, ні кришечки не сердитий, узяв «прошення», віддав сховати... Уже ж він певно вірний царський слуга, уже б він не повинен змикитити...

Жваво, з юнацькою енергією, заходився Семен ставити хату. Він звів матеріал, полагодив обсмалені стіни, звів дах. Баби мастили стіни. Семен пошивав покрівлю, робота кипіла, горіла в руках. Не оглянувшись, як стала хата, ще вища та рівніша за стару. Обрятовані від огню сніпки вимолотили, зібрали трохи зерна, призмаленого, правда, але, змішавши з позиченим в гамазей, можна було їсти. Просо стояло ще

на полі, кукурудзу Наумиха те ж не виломила ще—то ж була надія на приварок. Е, якось воно буде. Зимою можна хурманкою заробити якого карбованця, баби візьмуть у пана на буряки на відробіток, теличку можна продати... Тра якось ворожити... Що ж—живий чоловік живе й гадає...

За клопотами, за працею Семен і забув про своє «прошення». Але так—коло Чесного Хреста прибіг соцький кликати Семена до станового. У Семена так і тьохнуло серце.

— Це, мабуть, відповідь із столиці прийшла,—подумав він, поспішаючи до станового. Йому було і радісно, і боязко, заразом, тривога здіймалась у серці, усякі здогадки снувались по голові. Семен мало не скрутився з нетерплячки, чекаючи, поки становий пообідає. Врешті його покликано в канцелярію. Становий стояв серед канцелярії з папером в руках.

— Ти подавав «прошення» на царське ймення?—поспитав він у Семена.

— Я.

Становий поклав папір на стіл і глянув на Семена.

— А тепер скажи мені, що ти маєш казати цареві?

— Цього я нікому не виявлю, ваше благородіє, окрім царя самого.

— І мені не скажеш?

— Ні.

— А як я тобі звелю?

— І тоді не скажу...

Становий здивованим поглядом змірив Семена від голови до п'ят, наче не сподівався такої упертості.

— Тут прийшла відповідь на твоє «прошення»,—сказав він врешті, схилившись над столом і роздивляючись в паперах.

Семенові затамувало дух у грудях. В голові роєм заметушилися різнородні думки, випереджаючи зміст відповіді, очі неспокійно стежили за рухом пальців станового, що шелестіли паперами. В шелестінню тому причувалося Семенові: приїзди, розкажи свою таємницю... Страх обгорнув Семена. Семен чув, що не витримає довго натури, в якій були його нерви...

А становий, як на те, повагом перекидав листки паперу, нахилившись над столом, наче забув на Семена.

— Прийшла відповідь...—обізвався врешті становий:—велено мені об'явити тобі, що «прошення» твоє «оставлено без последствія».

— Як це... «без последствія?»—не зрозумів Семен.

— А так... признали, значить, що воно не слухне, не варто уваги і казали мені оповістити тебе про це.

— Так і стоїть у тому папері?

— Так і стоїть,—осміхнувся становий.—Ну, чого ще чекаєш?—дізнався та й йди собі з Богом!—додав він.

Але Семен не поворухнувся та лиш дивився на станового широко розплющеними очима, повними страху, жалю, розпуки.

— Соцький!—гукнув становий, стрівожений непевним Семеновим поглядом.

Вбіг соцький.

— Ти знаєш цього чоловіка?

— Знаю, ваше благородіє... Адже це Семен Ворон, з нашого таки села...

— Як він там у вас... Чи в його всі вдома?—покрутив пальцем становий коло чола.—Зайця, часом, в голові не має?... Га?

— Ні, ваше благородіє, не помічали... Людина спокійна...

— Ну, то йдіть собі з Богом...

— Ходім!—торкнув соцький Семена, відчиняючи двері.

Семен вийшов з канцелярії і нерівною ходою, з шапкою в руках, сливе непритомний, подався дорогою... Він ішов, не помічаючи, що йде не додому, а кудись навмання... В ушах його лунали слова: «без последствія»... «без последствія»... і мов довбешкою стукали по голові... Він чув, що його щось пече глибоко... там... під серцем... Семен зупинивсь.

— Та й тільки?—сказав він на голос.—Та й тільки з мого заходу?—І сльози стали йому в очах.—А! Бий його лиха година!—скрикнув з розпукою Семен і вдарив шапкою об землю. Він сів долі і закрив обличчя руками. Ще ніколи не було йому так важко, так гірко, ще ніколи не щеміло так серце... Чого він чекав, чого сподівався? То був дим, імла, що розвіялись от подиху дійсності... і разом з тим, як та імла розсівалася, в голові йому немов світало, а на серце налягала вага безнадійності...

І ця безнадійність боліла Семена гірше, ніж найтрудніші рани в світі. Вже смерком опам'ятався Семен і розбитий, зневірений подався додому.

А дома чекало його нове лихо. Наумиха стріла його з оповісткою з суду, що приніс десятник. Роман позивав Семена за позичені гроші. Семен так і вдаривсь руками об поли.

— От тобі маєш! Що ж це за диво?...

Він побіг до брата.

— Розбійник!.. Людожер!.. Він хоче моєї загуби!..—хвилювався дорогою Семен.—Піду і задушу його, як гадину!..

Але душити було нікого... Семен не застав брата дома, він кудись поїхав у дорогу.

Не було його на другий і на третій день. Навіть на суд Роман не ставився, а післяв замість себе лисого Мордка.

Гроші, звичайно, присуджено з Семена, а що Семен не мав чим заплатити, то продали три морги родючої землі, купленої від пана Янковського. Ніхто ж, як брат рідний, і купив тую землю. «Дурний впустить, розумний підійме»,—як каже Роман.

* * *

І знов перед Семеном чорне, пооране поле з ярами та видолінками, ще чорнішими, ще сумнішими. І знов Семен--наймит, орючи панську ниву, погукує на чужі воли.

Осіннє сонце сідає за горою, на обрії стає червоно, як у горні, білий туман котиться ярами та видолінками...

Семенові байдуже, що сідає сонце, що з ярів виступає ніч, несучи спочинок усім трудящим. Він, як і зраня, щиро налягає на плуга, рівно крає чорну землю скибу за скибою...

— Не журись, Семене,—гукає на його погонич:—бач, як сонечко тягне за наймитом, поспішаючись на спочинок... О, ще вершечок жевріє... ще скалочка... ще одна мить—і край роботи...

Січень, 1893.

ПОМСТИВСЯ

ПОМСТИВСЯ

Образок

«Стиха, стиха Дунай воду несе»... а ще тихіше, ще спокійніше над пишним Дунаєм. Південне повітря, убравши в себе, мов губка, воду, усі проміння сонця, висить тремтячими грудьми над чудовим краєвидом, тисячами сліпучих искорок обсипає широку річку, що ледве помітно для ока гойдає свою жовту воду межі пісковатими берегами... А на румунському боці, ген-ген по-над тихим Дунаєм, зеленою лавою простягся кучерявий гай вербовий і стоїть на варті по-між річкою та шпичастими горами, що блакитними тінями лягли на блакитному небі і приковують до себе очі, і ваблять у свою далечінь імлісту...

Вечоріло. Здорове палаюче сонце зупинилось над Галацом, над тими щоглами незліченими, що йно мріють вершечками в імлістій блакиті, над тими плавнями розлогими, що зеленіють в далині високим комишем.

По цім боці Дунаю, де розкинулось м. Рені, над самою річкою сиділо двоє людей. Клунки з прив'язаним до них казанчиком, що лежали осторонь на пісочку, запорошені чоботи й одіж—свідчили, що то подорожні. Один з їх одягнений в широкі сині шаравари та молдуванський «капаран», мав не більш, як двадцять п'ять літ. Від білої «качули», насуненої мало не на брови, виразно відбивалось смугляве енергичне

обличчя з орлиним носом, з трохи грубими устами під чорним вусом, з карими очима, що, повні смутку й задуми, визирали з-під густих брів.

Товариш його—людина літ під сорок—насамперед бив у вічі буйним рудим волоссям на голові, довгими розкуйовданими вусищами та неголоною бородою, що, мов щітка, стирчала рудою щетиною. Бліде, мов налите чим, обличчя його було зібране в дрібненькі зморшки і сливе не оживлялось мутними сивими очима.

Подорожні що йно викупались. Рудий розгортав ще мокрі вуса, з яких стікала вода, та застьобував свою безбарвну піджачину, що вкупі з такими ж пошматованими штанами, забухавілими капцями на босу ногу та заялзеним кашкетом—складали його мизерну одіж.

— А-а! добре!—покректав рудий.—А гляньно, Свириде, як вода підживає!..—звернувся він до товариша.

— Десь у верховині дощі випали,—відповів Свирид.—Трудно нам буде, Луко, через Прут перехопитись у Молдаву, бо й Прут, мабуть, стоїть повний, як по весні...

— Не журись, козаче! Най тії журяться, що гроші мають... Одно погано: вода розливає, а в горлі посуха, але ми зараз порадимо на це,—казав Лука, присовуючи до себе чималу баньку з вином та приязно всміхаючись до неї.—Три ока «джину»!—поміть собі!..—Лука приклав баньку до рота і з усмішкою ракування на змарнілому виду пожадливо почав дудлити з неї.—А-а! «бун-джін»! Добре вино... На, пий!.. Добре вино, кажу... а було колись, брате мій, що я на таке вино й не глянув би... Угорське, шампан благородний, портвейн, бордо—от мої

трунки. Було колись—його благородіє, поручик Лука Іванович, дідич подільський, а тепер... босяк, дідич ринштоку міського, матульняк-заволока!... *) Дай-но, брате, ще «джину»... Оттак! Ти чому не п'єш? Пий, закушуй: от тобі бриндзя, перець... Іж, покіль є що їсти! Е, було колись... А знаєш, кого я стрів оттут у Ренях?.. Ні, зроду не вгадаєш... та й як тобі вгадати, коли ти і в вічі її не бачив, а мене оце два місяці либонь, як зустрів на матулі?.. Іду я собі по «джін» оце до шинку, коли бачу—стоїть на порозі молодиця... Як глянув я на неї, так і впізнав відразу. Вона! Коханка колишня!.. Змарніла трохи, схудла, та лишився той стан гнучкий, ті очі глибокі, що, здається, все бачуть, що в тебе заховано в серці, від себе навіть... Вона зирнула на мене, та не впізнала мабуть, бо й не ворухнулась з місця... Мені ніяково було забалакати до неї, бо бач... таке було межі нами: п'ять літ оце минуло, брате мій, як я не з баньки кружляв, як тепер, і не з матульняками гуляв, а в благородній кумпанії дворянській розливав вина коштовні, мов воду тую... Бо була, брате мій, і земля своя, і двір, челяді повно... сказано—дідич... Було, та збігло, не знать куди поділося,—отак фю-ю!.. та й нема... Так що ж я мав казати?... Еге, про дівчину. Саме за рік перед тим, як жиди забрали за довг усе майно моє, стала в «маменьки» моєї за покоївку дівчина одна. Оця сама, що зустрів у Ренях... Гарна була дівка, така гарна та свіжа, що мене, було, аж коло серця запече, як гляну на неї. А горда та пишна, що й не

*) М а т у л а—по-молдуванськ.—здоровезний волок, матульняк—рибалка на риб. заводі.

приступай!.. Я колись до неї—а вона як стусо-не мене в груди!.. Мене, дворянина!.. ще й відправитись хотіла, та мати не пустила. Че-кай же, думаю собі, завзялась ти, завізьмусь і я... Розсердився спершу... такий лихий та сер-дитий, що й не приступай... Лише гримаю на дівку. А далі, брате мій, потихенько, пома-ленько почав я укоськувати її... То словом щирим обізвуся, то гостинця привезу... От моя дівчина й залишила брикатися... Крутив я, вер-тів я, мов ту рибу на гачку водив, поки не діп'яв свого... І жив я оттак, брате мій, мов у раю, щось з пів-року... Тут тобі бенькет без перестанку, день-у-день, кумпанія гарна, вино аж шумить-ллеться, карти, роскоші всякі... а тут дівчина пригортає, душу вивертає своїми очима глибокими та синіми, мов море в годину... Дай-но, брате, «джіну»!... Х-хе! «бун-джін»!... Не довго я раював отак. Помітила «маменька» моя покійниця, що погано з дівкою, порадилися ми й відправили її. А тут незабаром попродали усе добро моє за довг, «маменька» померла, то-вариші відцурались, і лишивсь я один, як па-лець, без грошей, без захисту... Е, що я брешу—без захисту!... Захист був: від шинку до шин-ку, від Сруля до Мошка—скрізь своя хата, скрізь свої люди!... Нап'юся гарно, висплюся ще краще: рівчак під боки, камінь під голову, небом загорнувся—сплю, всі минайте його сиятельство, пана матульняка, дідича міського ринштоку!.. Приїзди, Свириде, в гості, прийму тебе у власній господі так, що й не здякуєшся!.. А ти чого сидиш сумний та мов сич той надувся? Пий та не журись! Най тії журяться, що по дві сорочки мають, а хто має одну—кинь лихом об землю та пий, поки й останньої не позбудешся!..

— Чого я сумний, питаєш?—обізвався Сви-рид. Так мені чогось журно нині... Змовились ми з тобою на Молдаву податись, пошукати до-лі за кордоном... Та ввижається мені, що не втопимо ми лиха в річці, перепливаючи, не за-губимо його й у плавнях, переховуючись... Скрізь нам, бурлакам, однаково... Чотирі роки блукаю я по Басарабії, гадаючи втікти від ли-ха, що залишив на Україні, а ніяк не можу... Я від недолі—а вона за мною. Піду тихіше—біда мене нажене; піду швидче—сам біду доже-ну... Що з того, що я бурлакую, гірко працю-ючи? Що я маю з того?... Свята голизна, та й годі!.. У других хоч родина є, втіха якась у життю, а сирота—мов те покотиполе, що вітер жене по степу, відірвавши від корінця... Зійшло колись і для мене сонечко, та заздрісно стало другим—і заступили...

— Чудна ти людина, Свириде!—перехопив Лука,—шукаєш щастя по всьому світу широ-кому, а воно тут, у цій баньці пикатенькій на дні спочиває...

— Зазираю я туди аж на дно саме, а не знайшов своєї долі, не втопив там і лиха сво-го... Колись і я був щасливий, колись і до ме-не доля всміхалася...—казав Свирид наче до себе, підперши голову долонями.—Як тепер, ба-чу я долю свою: стан гнучкий дівочий, очиці сині, аж чорні часом... за брови світ би віддав, коли б мій був,—такі веселі та хороші... Ла-стівкою падала коло мене дівчина... А я не ко-хав її, ні... було аж за серце мене ссе щось, як день не бачу... Хто його знає, чи в шавлії купано її змалечку, чи в любистку... Тільки грошей, мабуть, не кидано в купіль, бо такою вбогою зросла, як і я... Покохалися ми—по-

брати-б-ся, одружити-б-ся—та ба! Не поставиш хати з лободи, як кажуть, а иншої немає... У приймаки пристав би, так родина велика, сини піростають, до старшої дочки зятя прийняли... Порадилися ми з дівчиною, побідкались і стали на тому, що вона піде у найми, складе за рік карбованця якого, а я теж помандрую на Басарабію на зарібки... Щоб хоч хату було за що поставити та на таке-сяке господарство спромогтись... А там, як Бог дасть... Ей, не хотілось мені на ту Басарабію—так не хотілось, як живцем у яму... наче серце віщувало... Та не послухавсь, пішов... Так по масниці, по пущенню, першого дня посту й вирушив. Ще ніколи не кидав я рідного села, у-перше вибрався в такий світ далекий—то ж на серці було неспокійно, лячно чогось, журно... Що там чекає в чужій стороні?... З чим і як повертатиму?.. Пам'ятаю—поганий був ранок: туман наліг на землю, гемзило, ноги грузили в підмитому водою снігу, брудна вода стікала в долину... Погано було, як у мене на серці... Вийшов я на гору, став під фігурою й озирнувся в-останнє на село: туман лежав над селом ще густіший в долині, ніж на горі. Коли це з-за фігури щось так тихо: «Свириде!»—каже. Я аж жажнувся, затремтів увесь... Озираюсь—аж то вона, Марія моя, з-за фігури сльози втирає...

— Оце добре!—перехопив Лука,—твоя Марія і моя Марія! Тих Марій на світі—як за гріш маку!.. Ну, випиймо ж за обох Марій!.. А-а! «бун-джін»!..

— Жалко мені стало її... дурне серце мов у лещатах стис хто,—казав далі Свирид, не звернувши уваги на тост за Марій.—Взяв я вмовляти її, взяв їй казати, як вірно кохаю

її... «Бачиш,—обізвалась вона,—як той сніг водою понявся? Гляди ж, щоб і кохання твоє не стануло отак на чужій стороні, далеко від мене»... Наворожила, та не мені, а собі наворожила... Гей, та пішов я, брате мій, степами, та пішов ланами у той край, про який чував лиш від бувальців... Ідеш-ідеш—над головою небо, під ногами поле... А чие воно, поле оте—хто його знає... Чужина. І несеш у чужину ту свою долю сирітську, до якої всім байдуже, та ще силу молодую на пожиток жмикрутам-дукам... Став я в болгарина. На весну й на літо найнявся. Платня нічого—краща, ніж по наших сторонах, а робота така, як на доброго вола... Та дарма!.. Аби мене люде не жалували, а я себе не пожалую... Спершу за роботою нічого не помічав я... Гей та соб! соб та гей!—звісно, як наймит: від світання до смеркання в роботі... А дали, як звик вже, оговтався, розглянувся навкруги—і завелась у серці шашіль... Вийду на степ—ні, не наші степи—і точить шашіль... Гляну на людей—ні, не наші люде,—і знов тая шашіль у серці ворухиться... Не так мені пташки щебечуть, не тої мені пісні вітер співає... Почав я банувати. А найгірше за Марією... Жалко мені стало за тими нічками тихими, що бачили женихання наше, що чули нашу любов розмову... Жалко стало й за селом рідним, де я зріс, хоч не зазнав змалечку щастя. Хто його зна, що зо мною поробилося: тягне мене, мов гаком тягне в свою сторону; рветься серце назад у село; бридка та навісна стає мені сторона чужа... І був би не витримав, був би кинув усе та подався назад, коли б не Марія... За-для неї, за-для власного щастя лишивсь я, наваживсь перемогти себе...

І вона, згадав я, поневіряється десь, бідна, у наймах, і їй не з медом... Збігла мені отакечки весна, збігло й літо. Взяв я в хазяїна, як один гріш, шістьдесят карбованців і подався... не додому, а в Миколаїв, де, як раяли люде, можна знайти роботу на осінь і на зиму. Пішов я туди, бо щоб почав я з тими шістьма десятками?..

— Цілу осінь мішки носив на пароходи, а на зиму за збіржак став у хазяїна. Ніколи було, здається, думати про дівчину, а проте вивуться згадки на волю й полинуть на село рідне до дівчини коханої... На дворі заверюха, сніг летить в очі, а я сижу на санках—і ввижається мені вечір теплий з пахощами весняними, з хрущами з вишником білим від цвіту рясного, а на перелазі сперлась Марія і грає до мене очима... Було аж жажнувся, як гукне хто на вулиці: «звозчик!», а вітер із снігом так і шмагне в очі... Листів до неї не писав, бо не знав, де вона служить. Від неї теж не мав звістки, бо сама не вміє, а другого прохати написати—соромно дівці... Ну та байдуже: на весну побачимось. Склав я за зиму ще півсотні, і так ото в середохрестя подався додому... Йду я тими степами, тими ланами розлогими, що й торішньої провесни, а не чужі вони мені, не лякають, а мов осміхаються приязно... Тала вода дзючить по дорозі та пригадує, що казала Марія торік під фігурою, а я тільки осміхаюся на ту згадку... Хорошо мені... весело мені... жайворонок немов весільної співає... І чого поспішавсь? Коби знаття... ба! коби знаття!... Та хто ж його знав, що буде, як в пісні співають: «Кохалися, та не побралися, тільки серце жалю набралось»...

Свирид замовк.

А сонце вже сідало. Високо-високо під небом вечірнім пролетіли величезним табуном дики гуси у плавні на ніч і виповнили повітря дивним гуком, що, мов відгомін далекого дощу, пронісся по-над тихим Дунаєм. Небо над Галацом жевріло, як розпечене залізо; широка річка понялась на заході вогняною барвою, далі зарожевіла, засяла блакиттю, а там заблищала сизою барвою холодної криці... Вербовий гай на тім боці повивсь у темряву, почорнів, блакитні гори стали синіми та хорошими... По тихих водах Дунаю, мов лебідь, проплинув парохід і виразно виткнувся на палаючому обрії як з чавуна вилитими чорними щоглами. Захвилювалась вода, мов жито од вітру, покотилась валами до берега, наблизилась—і вдарила з глухим стогоном в пісок, розбиваючись на тисячі білих крапельок... І знов усе стихло; тільки сполохана річка, гойдаючись в своїх берегах, мелодійним хлюпанням жалілась жовтому пісочкові на докучливих гостей...

Зачаровані подорожні сиділи й мовчали. Ось збігла на беріг дівчина, прихапцем зачерпнула мідяними кухвами жовтої води і знов подалась на прикрий беріг. Ось ставний мокан у своєї мальовничій білій одежі привів до води коня напувати. Кінь порськає, голосно втягує в себе воду й, напившись, чвалає назад, ліниво переступаючи з ноги на ногу. І знов усе тихо. Кордонна сторожа розклала на тім боці багаття; червоний відблиск від нього осяває нижні гіллячки чорних верб, додаючи ще більше принади чудовій картині наддунайського вечора...

— Дивись,—сполохав тишу хрипливим голосом Лука,—вода таки піджива... Мало не до ніг моїх дійшла,—а де була, як ми купались!..

— Піджива... отак мої згадки підживають, як тая вода...—почав знов Свирид, мов чекав, щоб його торкнуто.—Як нині пам'ятаю, вже посутеніло, коли я вздрів своє село, повернувши з Басарабії. І не радісно, а турботно забилося у мене серце, скоро побачив и дим з коминів у селі рідному... Що там? Як там? Де Марія моя?—турбуюсь в одно. Іду вулицею, зустрічають мене, впізнають, розпитують, де пробував, чи щастило, а мене так і кортить розпитать про Марію, так і крутиться на язичі ймення її, та ніяково розпитувать... Подавсь я тою вулицею, де хата старих. У хаті світиться, каганець блимає. Я під вікно, та так і припав до його. Стара півмітки з скрині виймає, старий чобіт розглядає та копирсає шилом, а зять з жінкою про щось радяться біля печі... Марії нема. Може пішла до дівчат... А може... я так і прикипів до землі, жажнувшись несподіваної думки. Та ні, не так вона кохала мене, щоб не дочекавшись віддатися...

— Свириде, голубе мій...—перепинив п'яним голосом Лука,—подай мені баньку... Ти не питиш, то я за тебе решту вип'ю... А-а! «таре бун-джін!» Це єдина потіха... всіх матульняків... і простих, і вельможних... Ну, кажи, кажи... слухаю...

— Вхожу я до хати,—провадив далі Свирид,—привітався, забалакав. «Щось ви подались, тітко,—кажу до старої.—Чи всі у вас живі-здорові?—питаюся.—Усі, хвалить Бога,—відказує.—«А де ж Марія,—наважився я,—що її в хаті немає?»... Тільки що йно вимовив я, стара як заголосить, як удариться головою об скриню, аж старий вискочив з-за столу. Я так і затерп. У голові мов залізом розпеченим

шпигонуло: нема... вмерла... втопилась... Хочу поспитати—де вона, що з нею, а язик як став руба, так і не ворухнеш ним. Далі ж як не скочу до старої, як не крикну: «Де Марія?»... то так усі й замовкли та видивилися на мене перелякані... «Де Марія?—кричу я,—де ви поділи її?—кажить!»—та грюкаю кулаком у стіл, аж старий узяв мене за руку та: «Що тобі, хлопче?»—питає. А я й не в той бік, тільки слухаю, як стара голосячи приказує: «Занапастили дитину нашу, занапастили... пішла в найми, як і людські діти... та недолюдок той, пан з Бобрику... звів її... й заподів кудись, що й путь її пропала»... Я вже й не слухав далі... Мов божевільний вискочив я з хати, гидкою мені стала людина кожна... На серце моє, на голову, на всеньке тіло вагою налягло лихо, гнітило мене; я чув, що мені тісно й на просторі. Я пам'ятаю тільки жадобу помсти, що поняла моє серце болюче... пам'ятаю, як я присягавсь: помщуся, люто помщуся... на обох помщуся!.. Я забував на той час і про свої ноги натружені, і про те, що вже ніч упала на землю; швидкою ходою пішов я у Бобрик. Біжу... тіло моє горить, палає, і не холодить його вітер зимний, що дме просто в очі... Й досі не тямлю, як пробіг я п'ятнадцять верстов і не чув утоми, не зважаючи на свої ноги натружені... В Бобрику вже спали, ніде не світилось... Став я край села та й наче опам'ятався. Як же я помщуся?... Тепер сплять у дворі, не пустять мене до пана, зв'яжуть ще, мов злодія якого... Сів я на дорозі й почув, що в мене болять ноги... Сіжу, схиливши голову на груди... і враз зробилося мені до всього байдуже, наче не мене скривджено, наче те,

що сталося, не мое лихо, а чуже, далеке... Бог з ним, з паном, з помстою, з усим на світі... І чогось жалко мені стало, тужно так, журно... Перед очима імла знялась, відгородила мене від світу цілого. Байдуже!.. Помалу-малу з імли тої виткнулась виразно Марія,—така сама, якою бачив я її під фігурою, глянула на мене глибокими очима і впекла мене тим поглядом... у саме серце впекла... Скочив я з землі, порвавсь у бік, як до села, й затис кулаки. „Поміщусь: і вас загублю, й сам пропаду!.. Однаково!“—думав я, походяючи по полю під селом та чекаючи, щоб розвиднилось... І вже холодна ніч не проходила мене, а додала тільки зваги... Добре таки розвиднилось, як я подавсь у двір. Там вже повно було якихсь судових. Казали, що приїхали продавати двір за довг. Я до слугу:—«Покажіть мені пана Гаєвського, діди́ча вашого»,—а сам же тисну ніж у жмені,—ні—аж пальці заклаккли...—«Нема, кажуть, поїхав десь»...

— То ти був у мене в Бобрику?—забелкотав Лука.—То моя Марія була твоєю суженою?... А я й не знав... а я й не відав.

— Як?—скочив Свирид, то ти пан Гаєвський?

— Був колись... був колись, брате мій, поручик Лука Іванович Гаєвський, село мав, а тепер—його сятельство господин матульняк, діди́ч міського ринштоку! Смір-нн-о!—заверещав він п'яним голосом і бовтнув ногою по воді, простягаючись на бік.

Якась сила шарпонула Свиридом. Згадки колишнього, що вже чотири роки як проминуло, але колишнього гіркого, болючого, принесли з собою й відгомін тої жадо́би помсти

за знівечену долю, що колись владно запанувала над покривдженням... Якась сила шарпонула Свиридом. Але глянувши на п'яного во́рога, що, засипаючи, тілки толубом лежав на суходолі, а ногами в воді, він з огидою відвернувся і сливе вибіг на прикритий беріг.

— Хай вода свята помститься за мою кривду!.. Хай вона забере тебе,—казав Свирид до себе, важко відсапуючи.

Він хотів бігти, але зупинивсь. Сливе над самим вухом його розтявсь пронизуватий свист і, погрюкуючи та мигтячи осяяними вікнами, промчавсь потяг, перепиняючи Свиридові дорогу.

За цю хвилину в душі Свиридовій зчинилась боротьба. Його серце то гвалтом намагалось помсти, то страхалось запропастити життя людське, статись причиною смерті людини. Боротьба та тяглась одну йно хвилину; якесь почуття взяло мабуть гору, перемогло, бо Свирид вернувся до Дунаю, де по коліна в воді лежав п'яний Лука, похрапуючи носом. Свирид на превелику силу витяг з води Луку, хоч той вовтузивсь з ним та белькотав щось крізь сон, звів його й сливе поніс вулицею. Проходячи повз одну хату, Свирид затремтів увесь та мало не впустив Луку на землю: на порозі осяяна світлом з хати стояла якась молодиця й йому здалося, що то Марія. Свирид запровадив товариша до шинку. Лука наче опритомнів трохи, побачивши знайому обстанову. Він похитавсь трохи на нетвердих ногах, стукнув кулаком в стіл і гукнув на всю хату:

— Око «джіну» для його сятельства пана матульняка!.. «Діграбел!»—і вилаявсь поганою молдуванською лайкою.

Свирид вискочив з шинку, дуже зворушений пригодами, й подався назад—до тої хати, де на порозі бачив жінку. Жінка й досі стояла на тому ж місці. Свирид наблизився до неї, зазирнув їй в обличчя та й пізнав Марію.

— Маріє!—сказав він тремтячим голосом і нервово скинув шапку з голови.

Жінка жажнулася, підійшла до Свирида й пильно глянула на нього.

— Свирид!.. прошепотіла вона, подаючись назад.

— Маріє...—і враз сильним рухом роздер він свою шапку на двоє й кинув її під ноги Марії.

— Отак з моїм серцем!—додав.

Хвилинку обоє стояли нерухомо,—вона з спущеними долі очима, він блідий і тремтячий.

— Маріє,—наблизився Свирид до неї й узяв за руку.—Скажи мені, що з тобою було?..

Марія звела на нього очі, й мов горох покотився—закапали з їх сльози. Вона заплакала, жалібно хлипаючи, мов дитина.

Свирид відвів її на бік під баркан.

Марія, обливаючись сльозми, оповідала йому про свій сором неситський, про те, як вона з дитиною малою, боячись вернутись додому, тинялась по наймах, тяжко бідуючи, як урешті вмерла її дитина, як якась пані завезла її до Рені, де вона стала за наймичку в грека, що держить шинок... А Свирид слухав мовчазний, не обзиваючись і словом, не оповідаючи ні про свої муки, які вона завдала йому, ні про думку помститися на ній за зраду.

— Прости мені, Свириде! — скінчила благанням Марія.

— Най тобі Бог простить... Слухай, що скажу... Не маю я волів круторогих, нема в мене й червінців у чересі... Є в мене сами руки—оці жилаві та роботящі, що не злякаються жадної праці. Годувався я з них досі, вигодою й родину... Як я тобі не гидкий, Маріє, не обридлий, то будь мені дружиною та помандруємо на Молдаву, щоб ніщо не пригадувало нам лиха нашого...

Марія хотіла кинутись йому на шию, але не посміла й тільки відповіла ревним голосом:

— Спасибі тобі...

А другої днини рано вранці, коли ще «дідич міського ринштоку» солодко спав десь на вулиці, загорнувшись небом, Свирид та Марія вирушили в дорогу. Вони подались на Джурджулешти, аж під Слободзею, де, як кажуть, легше перехопитись через вузький Прут, легше обминути кордонну варту... З плавнів знявся білий туман, сивими хмарами покотився по тихому Дунаю, закриваючи блакитні гори, заступаючи світ сонця... Мрака ця вішувала однак чудову днину... Так і в серці у подорожніх зоріла надія на щасну долю, що розвіє колись і самі згадки сумного минулого.

X.O

Х О

Казка

ПРИСВЯТА БРАТОВІ В. БОРОВИКОВІ

I

Ліс ще дрімає в передранішній тиші... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво... Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься з свого затишку. Ліс ще дрімає... а з синім небом вже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спахне сяйвом, немов од радощів. Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки чорного лісу... Стрепівся врешті ліс і собі заграє... зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої, заметушилась у травиці комашня, розітнулося в гущині голосне щебетання й полинуло високо—туди, де небо міниться, де небо грає всякими барвами...

На галяву вискакує з гущини сарна і, зачарована чудовим концертом, зупиняється, витяга цікаву мордочку до кривавої смуги обрію, що червоніє на узліссі поміж деревами, й слуха.

Полохливий заєць, причаївшись під кущем, пригина вуха, витріща очі й немов порина ввесь у море лісових згуків...

Аж ось ринуло від сходу ясне проміння мов руки—простяглося до лісу, обняло його, засипало самоцвітами, золотими смугами впало на синю від роси траву на галяві, де гостро на тлі золотого світла випинається струнка по-стать сарни.

У цю величню хвилину тихо розгортаються кущі і на галяву виходить—Хо. Мов туман той, сива борода його м'якими хвилями спада аж до ніг, черкається росяної трави. З-під білих, кострубатих брів з глибоких западин ви-зирають добрі, а лукаві очі.

Вийшов Хо на галяву, спёрся на сучкова-тий костур, майнув довгою бородою—і повіяв од неї тихий вітрець, холодною цівкою вдарив у дерева. І враз затремтіло молоде листя, за-шамотіло, струсило з себе дощ самоцвітів. Жа-хнулася сарна й зчезла в гущині, лишивши зелені сліди на синій від роси траві. Страх об-горнув зайця, додав ще більшої прудкості його ногам... Сполохались пташки й в одну мить ушухли. Тихо стало в лісі—страх, як тихо. Тільки бородатий дідуган Хо, старече хіхікаючи в бороду, стоїть на галяві...

— Хе-хе-хе! І чого жахаються, дурні?—шамкає він беззубим ротом.—Діда Хо, що світ прозвав страхом? А дід цілком і не страшний. Ось погляньте!.. Та ба—тим то й лихо, що ви не зважтесь звести очі на діда, тим то він і в'являється вам страхом... Хе-хе!.. І завжди так... і всі так... Ні, не бреши, старий—не всі.. На твоїй довгій, тисячолітній ниві життєвій не одна стрівалась істота, що сміливо зводила очі до гори, відважно зазірала тобі в вічі й тоді... О, тоді гарно було обом нам... бо сміль-чак, перевірівшись, що жажався по-дурному,

набіравсь нової, ще більшої відваги, а ти, старий, чув, що може незабаром даси спокій на-трудженим кісткам... Жахаються, а не знають, що страх тільки й істніє на світі полохли-вістю других, що старий Хо порохом розси-пав-ся-би; коли б усе живе хоч раз зважи-лося глянути йому в вічі... Хе-хе! Дурні, дурні... Тільки старі ноги тружу через дурнів... От, як втомився!.. е-е!..

І Хо справді з великою напругою ворухить ногами, крекче та, опіраючись одною рукою на костур, а другою розгортаючи довгу сиву бо-роду, сідає на траві спочити.

Хо сидить посеред галяви, а навкруги його панує мертва, прикра тиша. Все живе, затаїв-ши духа, не співає, не кричить, не ворухиться, не жие. Від ведмеда до мурашки—все спара-ліжовано страхом. Рослини бояться навіть тягти сік з землі, пити холодну росу, випра-вити зібгані листочки, розгорнути звинені на ніч квітки. Пустотливий парус сонця зупи-няється в зеленій гущині і лиш здалеку при-дивляється до сивої, мов туман той, борода діда Хо, і не відважується наблизитись, не вважаючи на непереможне бажання попусто-вати з тою бородою...

Хо сидить на росяній траві, а стара пам'ять його підсовує йому образи колишнього, образи, де свіжими, яскравими фарбами малюються події духа людського. Ось і ті високості, на які здійнялись може вільний дух людський, а ось і ті провалля, де на дні самому, скутий як невільник, плазує він у поросі й темряві... Ось, волочучи кайдани, покволою, віками ці-лими, проходять люде—забиті, залякані люде й не насмілюються звести очі на Хо, глянути

страхові в вічі... Хо знає, що тільки одиниці зважаються на це, а зважившись—знаходять силу розбити кайдани... Ой, коли б хоч одиниць тих було більше, може не довелося б старому мордуватись отак, блукаючи по світах, може б зложив він свої кістки в домовину, бо вже ті кістки давно просяться на спочинок... Ех, коли б... а тим часом страх владно панує на землі, змагається з приязнею, з чесними пориваннями, з обов'язком, ламле життя, безсилим чинить не то поодиноких людей, ба й цілі народи... Страх! Прищеплений дитині, виплеканий аномальними умовами суспільними, він стає чіпкою пощестю, робиться потугою, що тамує вічний поступ усього живучого... Страх!... Хо—страх! А який з його страх, коли він виразно відчуває себе порохом, немичною руїною, яку тільки полохливість людська жене з кінця в кінець світа, наперекір волі. Хо робить його злим генієм людскости... Ех, доле, доле щербата! Товчись, мов Марко по пеклі... От і тепер: гарно навкруги, спочити б, а пора на роботу... на роботу! Хе-хе! Ну, вставай, діду, пора!

Хо ще раз глянув на мовчазну природу, звівся, обгорнувся, як туманом, сивою бородою й подався стежкою з лісу на шлях.

А ліс ще якусь хвилинку стояв нерухомий, мов мертвий. Далі—дерева затремтіли, стрепнулись, розгорнули листочки... Промінь стрибнув на полянку просто до звинених квіток, пташки заспівали, комахня заметушилася, ліс загомонів, природа знов віджила...

II

Вечір. Діти вже напилися чаю й гуляють; старше, хлопчик років шости, сидить долі біля

шафи й уважно будує з цурпалочків хату. Менчу, по другій весні дівчинку, забавляє нянька, показуючи, як сорока варила дітям кашу. За столом, ближче до лампи, що крізь молодший кльош розливає м'яке світло по хаті, сидить із шитвом мати. Вона рада, що діти втихомирились. Ой, ті діти! Двоє їх, а такий галас справляють, що аж голова паморочиться. Але тепер тихо. Чутно тільки, як муркає на канапі кіт та нянька стиха приспівує: «со-ро-ка, во-ро-на діткам кашу ва-ри-ла, на порозі сту-ди-ла!»... Дитина з щасливою усмішкою розгортає дрібненьки пальчики пухкої ручки, намагаючись, щоб нянька показала, котрому сорока дала каші, а котрому голівку скрутила. Урешті ця забавка докучає дитині: вона починає човгатись на руках у няньки, намагаючись до kota.

— Киця!

Але «киця» добре пам'ятає болючі пестощі маленької деспотки й дипломатично клипає очима, не рушаючись з місця. Аж ось нетерпляча ручка досягла до kota, хапа його за вухо й тягне до себе. Кіт скулить очі, жалібно навчить... далі ж, немов діткнутий електричною іскрою, виривається й тіка під комоду, лишивши на руці мучительки червоний слід гострих пазурів. Зчиняється вереск...

— Що там таке, Марино?—кидає роботу мати.

— Та то проклятий кіт дряпнув дитину...

— У тебе все щось станеться... Забав її зараз! Чуєш, як зайшлася...

Починається гуцукання. «Ну, тихо, не плач, гоп—гоп! гу-цю-цю!.. А-а! погана киця! ми ж тобі дамо!.. Ну, цить же, цить... гоп-гоп! гу-цю-цю!».

Але надаремно. Дитина аж заходиться.

— Ну, цить же, цить! бо як не будеш тихо, то я тебе зараз віддам дідові Хо!—сердиться нянька й підносить дитину до вікна.—О, бач, стоїть дід Хо з торбою на плечах... Скоро кричатимеш, зараз кину в торбу... На тобі її, діду Хо, на!..

Дитина здоровими очима вдивляється в пільму, що чорніє по-за вікном, і затихає... В очах, ще мокрих від сліз, малюється жах... Так, ті очі бачуть у таємничій пільмі пострах дітей—Хо, страшного, бородатого діда, з величезною торбою за плечима, повною неслухняних дітей. Якийсь холод торкається делікатного дитячого тіла, щось бере з-за плечей, лячно так, плакати хочеться, а не можна... Дитина на силу відриває очі від вікна й ховає голову в няньки на грудях.

І знов тихо в хаті.

— Мамо!—збуджує тишу хлопчик, кидаючи свою будівлю.—Мамо! А де тепер сонце?

— Сонце?... Сонце тепер спить.

— А де ж його хата?

— Оттам за горою, де воно сідає...

— Там, де живе лісник Панас?

— Еге... Але тобі спати час, дитино

Дитина однак наче не чує матиної уваги. Вона підбігає до матері й спірається їй на коліна.

— Мамо! А чи сонце має діти?

— Має.

— А де ж вони?

— Де? а на небі... оті зірочки, що вночі сяють, то це діти сонцеві...

— А чом же вони тепер не сплять?

— Бо вони за день виспались, а тепер граються.

Павза.

— Мамо! я хочу до Петрика!..

Петрик—це син куховарчин, що бавиться часом з паничем.

— Не можна, Петрик слабий...

— А я йому занесу яблуко...

— Не можна—сказала!

— Ма-а-мо! Я хочу до Пе-е-три-ка-а!..

— Ох, Господи! Одно скінчило, друге починає... Цить мені зараз!.. Не підешь!..

— Мамо! До Пе-е-три-ка-а!

— Чи не замовкнеш ти мені?... Маринно, а заклич-но діда Хо!..

Марина підходить до вікна й грюка в шибку.

— Діду!.. діду Хо!.. а йдїть-но сюди... а візьмїть-но собі неслухняного панича!.. «Зараз!»—відповідає вона собі за Хо підробленим басом і відходить од вікна.

Хлопець добре розуміє Маринину штуку; він не вірить, щоб то Хо промовив те «зараз» таким невдатним басом, однак йому стає страшно. Він відходить до канапки, як можна далі від вікна, і починає бавитись папірцем, бгаючи його в човник. А тим часом фантазія хлопцева вперто працює над фігурою Хо. Які в його очі? Мабуть червоні, як у трусика... А ніс певно такий довгий та гострий, як у куховарки... а може ще довший... Борода біла та довга—аж до п'ят... руки... Хлопцеві враз уявляються залізні тройчаки, що стоять у stodolі—такі руки в Хо... конче такі... Йому стає ще страшніше, він боїться поворухнутись, боїться зустрітись очима з таємничою пільмою, хоч щось так і тягне його глянути в вікно, так і тягне, так наче шепче щось: «А подивись, а подивись!» Хлопець не може опертись бажанню

глянути в вікно, зводить очі... і весь холоне... Там, на чорному тлі шибок, щось біліє... то Хо... Божевільний жах обхоплює дитину, поширшує зіниці, витяга обличчя, ворухить волосами на голові, душить за горло...

— Діти, спати! Пора вже!.. Марино, клади дітей спати!..—розтинається голос матері й будить, як зі сну хлопця.

Марина ставить хлопця на молитву.

— «Отче наш, що на небі»...—непритомно проказує він за нянькою, а сам дивиться в бік, на вікно. «Нехай буде воля твоя, як»... Ой, там щось руками маха, аж по вікні шкряба!—тремтить хлопець.—«Хліб наш щоденний»...

— Нянько, там щось дивиться в вікно... я боюся.

— Вигадуйте, вигадуйте, то таки візьме вас Хо в торбу... Ну, проказуйте знов: «Хліб наш щоденний дай нам сьогодні»...

Але хлопець вже не слухає няньки, він не може відірвати очей від вікна. Те вікно притягує його увагу, захоплює всі думки, запановує цілою істотою дитини. У вікно те дивиться чорна, таємнича темрява, повна фантастичних істот, усяких див, повна страхіття... І все це тиснеться до вікна, зазира в хату, ось-ось пролізе крізь дірку в розбитій шибці, або з лоскотом відчинить вікно, кине́ться до нього, наповняючи хату диким реготом...

Аж ось і ліжко. Хлопця роздягнуто, він кутається в ковдру. Нянька поправляє ще щось і гасить світло.

— Марино, посидь біля мене... я боюся...

— Ото вигадали! Спіть, мені ніколи сидіти біля вас...

В хаті стає темно і тихо. Хлопець широко розплющеними очима вдивляється в темряву,

напружує слухи, боячись пропустити який зрадливий звук. Тихо. Так тихо, що навіть калатання серця видається глухим стукотом молота по чомусь м'якому. Ураз... трісь!.. Що це? Увага хлопця збільшується до можливих границь... Уся кров збігається йому до серця, серце починає бити на гвалт... О, знов щось зашелестіло, зашкрябало... То—Хо. Ось у чорній, як чорнило, п'яті виразно біліє борода його... ось простягається довга, костиста рука... наближається до плечей, розгорта над ними свої сухі пальці... Обгорнений невимовним жахом, утикає хлопець голову під подушку, скорчується під ковдрою, інстинктивно намагаючись стати маленьким-маленьким, якомога меншим... щоб «страх» не міг помітити його... Він затамовує навіть віддих, боячись подати знак життя, боячись зрадити свою присутність у хаті...

А тим часом чує він, що біля ліжка стоїть Хо й простяга над ним свої довгі, мов залізні, тройчаки-руки й черкається сухими гострими пальцями його плечей...

Холодний піт від голови до п'ят обливає дитину, божевільний жах побільшує зіниці, відбірає голос, деревенить тіло... І довго так лежить бідне хлоп'ятко, нерухомо, тремтяче від жаху, мокре від поту, аж тривожний сон, прилинувши, заспокоює нарешті змордовану офіру полохливості...

— Хе-хе-хе!—сміється Хо під вікном, де лежить хлопець.—Хе-хе-хе! І жаль бере, і від сміху не можна здержатись! Смішно, коли причиною страху була лише розпалена уява, а жаль... бо хто раз спізнається з почуттями страху, не хутко зможе відкараскатися від нього... Зросте дитина, змужніє, і багато сил, вартих

кращої долі, змарнує на боротьбу з страхом, та ще добре, як перемаже!.. Шкода сил, шкода часу... А хто винен? Гай-гай!—хита головою Хо, загортаючись довгою бородою та подаючись у дальшу путь.

III

Наближається південь, червцевий південь, повний спеки і світу. Світ хвилями ллється з неба, сповняє повітря, несито пожирає тіні на землі, загана їх під дерева і кущі, у гущину. На що вже бувають таємничі холоди, а й туди хоч тоненькою цівкою протиснеться він і сміється, радий, що знайшов і там свого ворога—темряву... Тільки в оту альтанку, що під старезним волоським горіхом у садку, не пускає його дикий виноград, звившись тісно й щільно в одну зелену стіну. Вже що не робить світ—і зайчиком плигає біля альтанки, пробившись крізь листя горіха, і золотою сіткою пала на землю і мігтить, і переливається, намагаючись присунутися ближче до темного закутка—та ба! Ніяк не може. Став на порозі альтанки, зазирає туди, а увійти дзуськи! Однак він помічає, що альтанка не порожня. Там, на зеленій лавці, обкладений дерниною, сперши голову на руки, сидить білява панночка з смутним обличчям. Бідна! Скрізь тепер весело, ясно, світ божий скидається на рай,—а вона сумує. Потішити б її, попестити, та ніяк увійти, бо та темрява розперлася в альтанці, мов пані яка—і не пускає. На щастя панночка нервовим рухом зриває листок виноградний, зробивши тим маленьку шпарку в зеленій стіні. Зраділий пустун скаче промінням у шпарку й трапляє просто на стіл, наткнувшись на якийсь папір. Що

воно за диво, папір отой? Він починає придивлятися до його й читає з боку: «Інспектор шкіл народних». Пустун трохи звомпив, перечитавши титул такої важної особи, бо почувається до де-яких провін школярських, але незабаром осмільюється й пробігає вміст паперу. В папері стоїть, що панна Ярина Дольська наставляється на вчительку в село С. Учителька! Адже учителька має право картати! І промінь кидає на дівчину винуватий, благаючий погляд. Однак обличчя дівчини, бліде й делікатне, з виразом смутку та внутрішньої боротьби, не має в собі нічого грізного, що заспокоює й осмільює пустуна на стільки, що він починає гратись з грубою золотою косою дівчини, цілувати її повні уста, брови, зазирати в великі сиві очі. А панні Ярині не до пестошів. Вона відсувається від докучливого променя й схиляється над папером, читаючи його може в сотий раз. Так, цей папірець дорого коштував їй! Щоб здобути його, вона мусіла на-самперед зчинити боротьбу з собою, з своїми звичками, поглядами, традиціями; мусіла посваритись з батьком, якого так кохає, довести до сліз та нарікання матір. Але це була тільки прелюдія, і поки тяглася вона—дівчина почувала в собі силу боротися й перемогти. Тепер же, з папірцем цим, мусить початися акція, так нетерпляче очікувана акція... і дивна річ! Панна Ярина в цю рішучу й важну хвилину відчуває, що сили її меншають, слабнуть, що вона вже не здатна до боротьби. Невже в неї стало енергії тільки на прелюдію?

Панна Ярина складає руки на столі й безсило опускає на них свою руську голівку.

Колись вона була щасливою дитиною, коханою одиначкою багатого діда, одягнена в

оксамит і шовк, пересвідчена, що найдрібніші забаганки її будуть заспокоєні, оточена роєм услужних бон та служебок, вона весело стридала по великих кімнатах палацу, по тінистих алеях батьківського парку. Незабутня пора!

Одно тільки дратувало Яринку, робило її навіть прикрість—це заборона бавитися з селянськими дівчатами та хлопцями... Фі! «Хлопські діти»!—які в них манери, яка груба мова, яка моральність! Адже то «бидло», а не люде!—чула вона навкруги. Однак мала Яринка, під впливом оточення, мало-по малу оговталася з такими поглядами, ба й сама стала в такі відносини до «бидла», у яких були батько та мати. Вона небавом зрозуміла, що мужиків сотворено лиш на те, аби орати батькові ниву, служити за фірманів, кухарів, робітників. Навіть більше. Вона сердечніше відносилася до справжнього «бидла», ніж до тої «нижчої раси». Коли для забави панночки приводили перед ганок мале телятко, або візник приносив щенят, Яринка обіймала їх, цілувала, пестила, знаходила «чудовими», тоді як на дівчину, дочку наймички, не звертала вже найменшої уваги, наче то була не людина, а кілок, забитий на свому місці. Словом—Яринка стала паночкою, як і її приятельки, сусідки з других сел.

Минали роки, збільшуючи той мур, що стояв межи двором та селом. З одного боки були пани, з другого—«бидло». Виросла Яринка на панну Ярину й мусіла позбутись думки, що все, що її оточує, належить до батька, або може бути куплене батьком за гроші. Ярина знала вже, що батьки її бідніють і хоч не показують цього перед людьми, навіть триб життя не змінюють, але почувається вже потреба

негайної ліквідації інтересів для безпеки хоч неласого шматка хліба.

Тим часом дозвілля (а цього добра в панни Ярини було чимало) вкупі з допитливим розумом направили дівчину на книжки. Пожираючи без ладу сотні томів, Ярина вміла однак зібрати в головці проміння мислі, розкидані там, відгукнутися серцем на чесні й високі поривання. Природня ширість стала тут у пригоді. Правда, кожна нова думка, що не згоджувалася з її дотеперішнім світоглядом, викликала цілу бурю в молодій, незміцнілій ще душі, але мур, що відділяв її від села, валився й відкривав не «бидло», а справжніх людей, з людськими інтересами, болями і радощами. Ярину зацікавило це невідоме їй «мужицьке царство». Вона почала придивлятися до нього, на скільки це було в її смозі,—і налякалась темноти й убожества, що панували там. Боже! побіч живуть люде, брати її, і нидіють в темряві та злиднях, коли вона збиткується працею рук їх! Чи ж після цього можна назвати себе людиною? Чи ж після цього можна добачити в собі образ божий?.. Ні, годі! Розбити пута, що від віка сковують білі, неробучі руки, скинути солуду з очей і чесно та сміливо звернути скривдженим те, що до них належить. Доволі бути лялькою: коли людина—то людина, і довести це треба ділом, а не словом.

Дівчина запалилася до праці, до діяльності, поклала присвятити життя своє для тих, що досі працювали на неї. Так справедливість каже. Вона буде вчителькою, вона понесе світ у темряву, потіху—смутоків, поміч—убожеству. А що в дома чекає на неї буря, так що ж,—хиба вона не винесла вже бурі сама в собі,

коли нові думки, нові почування стрілися з її первісним світоглядом?

Дома справді зчинилася колотнеча. На Яриніні плані старі спершу дивилися, як на дивоглядні забаганки пещеної дитини, але побачивши, що не жарти—звонпили. Сльози, благання, спазми, прокльони—похитнули завзяття дівчини. Але вона перемогла себе й поставила таки на своєму. Замовкли батьки, затаївши смуток у серці, однак не тратили надії, що час або який випадок звернуть їм дитину, притують її знов до чулого батьківського лона. І випадок, на який рахували старі, лучився, погіршуючи й без того важку ситуацію. До Ярини посватався багатий сусід-дідич. Ярина спершу й слухати не хотіла про шлюб, далі ж, скоряючись перед батьковою волею та благаннями закоханного сусіда, випрохала собі три дні, щоб розважити все та пом'ркувати, поки дасть рішучу відповідь. І власне другого дня після цього прийшов від інспектора довго очікуваний папір; прийшов і, замість заспокоїти—збурив, сколотив її спокій, з дна душі підняв сумніви, підтяв віру. І ось тепер сидить Ярина над тим папером, безсило опустивши на руки русяву голівку...

Вона не рада тому паперові. Так, не рада... Ще недавно, ще позавчора, як Бога з неба, виглядала його, а нині—не рада... Річ певна, що вона не зречеться своїх замірів... Вона ламле все—і йде туди, де їй слід бути... І не те, щоб вона не рада була... а так, не налагодилася до нового життя, не звикла ще до думки, що завтра покине батьківську стріху... Поки-не батьківську стріху... Брр!.. Ну, і чого тремтіти? Ой, ті нерви... Треба себе взяти в

руки, бо нерви непотрібні для тих, що йдуть на боротьбу. Адже скільки дівчат пішло вже по тій стежці, що стелиться перед нею... Правда, більшості дівчат тих легше було почати нове життя, ніж їй, бо більшість їх вийшла з родин убогих, з таких, де кожне ще з молодом матері всисає потребу праці для шматка хліба. Там усі працюють, усі заробляють... Там нема традицій, яки б багном закаляли все, що виривається з зачарованого кола егоїзму та кастових інтересів.

— Зачароване коло... Ох, те зачароване коло!..—шепотять бліді уста дівчини.—Чи стане ж у мене сили, чи стане відваги розірвати його, вийти в світ широкий на боротьбу з тим, що воно замикає? Добре, я розірву його, я вийду звідти. Але чи перетриваю, проклята родиною, осміяна подругами, одна серед невідомого мені широкого світу?.. Де ті сили в мене для боротьби? Де той гарт, що міг би служити порукою перемоги? Я—теплична рослинка... вибуяла в штучному теплі, в душній атмосфері теплиці... Перша буря зламає мене, вирве мене з корінням... І замість бажаної користі, живим докором стануть передь мене закріпавлені серця родини й моє власне розбите, знівечене життя... Боже! що це зо мною? Звідки легкодухість така? Що варте життя моє перед необмежним морем людського страждання?.. Ні, годі... Піти туди, куди серце кличе й обов'язок... З силою, яку я відчуваю в собі, з силою любови—можна багато зробити... Тільки не лякатись, тільки не тратити надії... і... все буде добре... Що тут довго думати? Адже давно вже рішила я почати нове життя. І почну, і кінець на тому, і нічого мислити, і ні над чим міркувати... Кораблі

спалено... І чого я тремчу вся? Чого?... Дурю себе відвагою, коли чую, що сили мої слабнуть, що я легкодуха, нікчемна істота?...

Ярина повним розпуки рухом заламує руки й відкидає назад, на зелену стіну винограду, свою біляву голівку з обличчям, покритим тінями муки та внутрішньої боротьби.

А в тремтячих тінях горіха стоїть Хо й зазира в темну альтанку, і хита старою головою, і віє холодом з бороди.

— Гай-гай!—шепотять його старечі уста.— Стільки сили молодой мати, мати життя ціле перед собою—і не сважитися стати до боротьби з дідом, з порохом, що не нині—то завтра розсиплеться! Хе-хе!.. Та глянь-бо, подивись!.. Подивись, що на мені нема тої мантиї традицій, у яку ти загорнула мене... Де там! Не хоче... Не зважиться й очей звести на діда. Гай-гай!...

— Ну, і доля...—мимрить далі Хо тоном роздратовання.—Кожне уявляє собі мене, як хоче. Для одного я—з торбою на дітей, з різкою в руках, другий убірає мене в шати традицій, поговору, забобонів; третій тремтить передо мною, як осика на вітрі; четвертий... а все зле та немудре! Коли ж скінчиться мука моя, коли ж спочину вже, коли вже поховає мене сміливість людська?.. Ну, й доля, ну й люде! Аж мене злість розбіра!..—бубонить старий собі в бороду, що м'якими сивими хвилями зливається з легенькою парою, виссаною сонцем з вохкої, теплої землі.

— Чекай же,—каже він далі,—хоч помщусь на тобі, полохлива істото, хоч полякаю тебе... Ти хочеш стати до боротьби з потужним ворогом—з убожеством та з темнотою? Добре!... А чи маєш ти сили до тої боротьби—ти, слабосила

жінка? А глянь-ко, панно, у своє життя, минуле, що ти звідти винесла? А ну, подивись!..

Ах, те життя... Безжурне, у достатках, у роскошах—воно тільки розпестило її, ослабило волю... звідтіль винесла вона саму незарадність, непрактичність... Ні, те життя нічого більш не дало, не в ньому шукати джерела сили...

— І з такими засобами ти гадаєш боротися, —шепотить Хо.—А чи відаєш ти, нерозумна дівчино, що від тебе відкаснеться родина, скоро ти підеш наперекір їй, що всі, з ким ти жила досі, закаляють тебе болотом, яко зрадницю їх кастових традицій? І до кого ти звернешся, коли, зламана боротьбою, запрагнеш потіхи, спокою? Хто підтримає тебе розбиту, зневірену?

— Правда... правда... Ніхто! Одна... Нема рідної душі, щоб щирим словом, співчуттям загоїла рани сердечні, заспокоїла, підтримала... Відрізана, як скибка від хліба, самотня, як хрест на роздорожжі... Пустка навкруги, холод...

— А чи відаєш ти,—піддає Хо,—що то недостатки, убожество—ти, що зросла в роскошах, що не робила на шматок хліба?—Не страшно тобі змарніти в нерівній боротьбі, до часу скласти в домовину молоде життя?..

Боже! Усе проти неї: і люде, і становище жінки, і убожество... Усе наче змовилося, щоб кинути її в огонь, обсмажити її крила, коли вона рветься лиш до світла. І Ярина бачить вже свої білі, випищені руки—худими, чорними від праці, бачить красу свою змарнілу, зів'ялу, чує в грудях хоре, розбите серце, а за плечима смерть... Смерть... не нажившись, не зазнавши щастя, не зробивши діла... Брр!..

— Ех, залишити б краще всі ці мрії,—спокушає Хо,—та взяти від життя все, що воно

може дати для особистого щастя, скористатися з молодощів, бо як кажуть—«не вернеться весна»... А що там хтось стогне, хтось пропадає—заплющити очі, затулити вуха, як робить більшість—і моя хата з краю...

— Боже, яка мука стояти оттак на роздорожжі й не знати, кудю йти!..—Що робити, що чинити?... Боже!.. Ярина з розпукою заламує руки і впадає в тяжку задуму.

Враз її будять дзвінки голоси. То дівчата робітниці йдуть садком на полудне.

— Чули, дівчата, наша панна віддається! Там такий гарний панич сватає, хоч води напийся—чорнявий-чорнявий, а очима так і грає... Я бачила, як приїздив, оце вже буде день зо три...

— Але віддається? Забожись, Одарко!

— Присяй Богу! А вона, чуєте, не хоче за нього...

— Слухайте, бояре, як князь бреше! А ти звідки знаєш? Може той панич до тебе грав очима, от-от невидко, як старостів пришло.

— Падку мій, смутку мій! А я б що з таким чоловіком подіяла, що робити не годен?

— Оце сказала! Адже Одарка швидко свого матиме—такого, що як говорить, то й носом грає, не тільки очима.

— А то-ж! Е, не журіться, дівчата, кожна з вас діждеться! Буде пробій-голова, а мастиголови не буде, ні...

— Ха-ха-ха! Ну й вигадала, турок ти немирований!..

Серед реготу та жартів проминула весела громадка дівчат альтанку, де сиділа Ярина, сполохана голосами, з думками, що попливли вже в другий бік.

Її сватають. Так. Перед нею відкривається особисте щастя, родинні втіхи, достаток, життя без журне. Правда, вона не закохана, але їй подобається чорнявий сусід, вона нічого б не мала проти його замірів, як би не почуття інших обов'язків, не інший шлях, що стелиться перед нею. Але вона стоїть над тим шляхом і мучиться сумнівами й шукає виходу... Вихід єсть... Одно слово—і доля її з'єднається навіки з долею другої істоти, що кохає Ярину без пам'яті... Вийти заміж? Хто це сказав? Ні, прич усякі спокуси, усякі викрути—вона йде за своєю ідеєю!..

У ту ж саму хвилину в дверях альтанки мигнула тінь, і чорнявий хлопець, здіймаючи бриля, питає приємним баритоном:

— Чи вільно сполохати задуму вашу, панно?

Ярина жахається, блідне, щоб зараз заллятися кармазином.

То він приходив по останнє слово.

Вона не встигла опам'ятатись, як він трима вже її за руку й тихо промовляє трямтячим голосом:

— Панно! Я не маю ще права виявити вам, як я мучився, чекаючи на слово, що виробить серце ваше в відповідь на мої почуття й заміри. Я ще й досі в непевності тремчу за долю свою... і ще раз важуся благодати вас, панно Ярино—не відіймайте від мене руки вашої, хай вона буде завдатком нашого будучого щастя...

Ярина сидить бліда, непорушна, з слідами переляку та боротьби на обличчю, але не відіймає руки від щасливого хлопця.

Хо не має тут більш роботи. Похитуючи сивою головою та покрекуючи, чвалає старий далі, шукаючи, де б спочити натомленою душею, натруженим тілом.

Макар Іванович Літко встав мабуть з ліжка лівою ногою, бо так йому сьогодні не по собі щось, усе його дратує, усе турбує. У-ночі, правда, змучив його поганий сон. Ото снилось йому, що в його був трус, що при трусі тому знайдено кілька примірників тоненького збірника творів українського поета-самовродка Рябоклячки,—збірника, пущеного *nota-bene* цензурою, але виданого його коштом—і то в великій таємниці, треба додати. Непрохані гості грізно випитували Макара Івановича, звідки взяв він такі страшні брошури та яку ціль має тримати їх, а Макар Іванович, наляканий, зрошений циганським потом, брехав, що купив їх тільки за-для їх дешевини, маючи потребу в папері для обгортання снідання своїм дітям-школярам, що він не знає, про що пишеться в книжках тих, бо не вміє навіть читати по-українському, та що взагалі нічого спільного з так званими «малороссами» не має й не хоче мати... Йому однак не понято віри, потягне його з дому, страхано в'язницею, карами, засланням... Макар Іванович виправлявся, прохав, мало не плакав, врешті почав пручатися і... прокинувся. Прокинувся й сплюнув. А де ж! Приснитись ж таке, змордує, нагодує дріжаками... Тут і так тремтиш весь день, спокою не знаєш, а тут ще сні морочать... Тьфу!.. А все через вечерок той вчорашній у «молодих» українців... От як не хотілось йому йти туди, а треба було... Прохано старших; якось ніяково не піти. Ну ж і наслухався він там! Це... це просто божевільні люди, ті «молоді». Це—кандидати на шибеницю на краций кінець! Давай їм зараз

все—і свідому українську інтелігенцію, і народню освіту з добробитом, і рідну культуру, і героїв, і патріотів, і грушки на вербі, і зірку з небал... Ні, він не міг далі слухати, не міг пробувати далі в товаристві шалених, що самохить ідуть під ніж... Він просто втік з вечерниць, затуливши вуха, озираючись, чи хто не помітив його навіть близько хати, де було зібрання.

Адже й він українець, і він патріот... це доведено не раз і не двічі. Хто, як не він, ще за часів студентства, вісім місяців висидів у в'язниці?.. Правда, не в українстві шукати всіх причин того в'язнення, але якось приємно тепер, коли вже лихо давно минуло, залічити тих вісім місяців на карб патріотичного страждання...

Далі—хто, як не він, підтримує молоді таланти, так потрібні «Малоросії»? Адже він не пожалував 100 карбованців на видання творів самовродка Рябоклячки, а що творів тих ніхто не куповав—на власні гроші набув сотню примірників, щоб послати на село, до своїх, і таким робом довести, що, вірний демократичним принципам, не розриває зв'язків з народом, пам'ятає про його духовні потреби... Адже всі знають, що вже десять літ збирається він написати наукову розвідку на українській мові, хоч та мова, страх яка бідна, яка нездатна до наукових праць... Він згоджується, що не знає мови... так якось не було часу вивчитись... і через те мусить балакати по-московському, здобуваючись инколи на макароничні фрази. Але теж відомо всім, що він все збирається простудіювати трохи українську мову... А на роковинах, на вечерницях—хто так патріотично (без жартів!) п'є горілку, так щиро заведе пісні, вдарить тропака?.. А скільки страху набратися,

скільки натремтітисся, скільки обережності треба, щоб не зрадитися перед ворогами. І це ще не патріотизм? Мало на цьому ще? А вони патріотів шукають!..

Макар Іванович здвиг плечима й почав ходити по покою взад та вперед. Очевидячки, думки ці не заспокоїли його. Шось ще турбувало його, залазило до серця, зазірало під шкуру комашнею. Макар Іванович був неспокійний. А ну ж, борони Боже, хто спостеріг, як він увійшов або виходив з зібрання «молодих»? А що тоді буде? Погана справа!.. Лихий поніс його туди, до тих божевільців. Чи не краще то було піти «на вінт» до сусіда? Ат!.. А тут ще сон такий, наче віщує щось. Погано... Е, що там врешті сон—дурниця. Воно якось не пристало навіть людині з вищою освітою, з поважним становищем значного урядовця вірити в сні, як вірить у них темна, неосвічена баба на селі!.. А проте на серці наче миші шкрябають.

Макар Іванович зупинився перед дзеркалом, звідки визирнуло до його чепурне, але пом'яте вже обличчя з шпаковатою бородою, з довгим українським носом, хитрими сивими очима та виплеканим волоссям, що мов кримським смушком вкривало йому голову. Кокетним, навиклим рухом поправив він бороду й волосся, осміхаючись до думки, що не понизився ще курс його в жінок. Але й це не могло. Сон та вчорашній вечір не йшли йому з голови, дратували нерви. Він усе сподівався чогось лихого.

Ураз—дзвінок.

Макар Іванович так і жажнувся, так і затремтів увесь. Неспокійним поглядом окинувши покій, немов бажаючи запевнитись, чи там

нема чого небезпечного, він сам побіг відчинити двері.

— О-ох!—з пільгою зітхнув Макар Іванович, вертаючись до покою з пачкою кореспонденцій.—Листоноша.

Нервовим рухом відкинув він на бік «Свет», «Кієвскую Старину», «Зорю» й узявся за листи.

Відкритка. Від кого б це? А-а, від брата бурсака...

Прочитавши заледве кілька слів, Макар Іванович почервонів, підплигнув на місці і в найвищому обуренню кинув відкритку на стіл.

— Це... це... це чорт зна що таке!..—скрикнув він.—Це просто нікчемність. Писати до мене по-українському на відкритці... компромітувати мене, кожне може побачити... Я не дозволю так компромітувати себе... Я ж йому прочитаю «патер-ностер».

Макар Іванович бігав по хаті в сильному роз'ятренню, наче з відкритки тої знявся рій віс та покусав його. Врешті, трохи заспокоївшись, він узяв картку в руки, щоб дочитати.

— Ну, що ж там особливого. «Я здоров, коханий брате... як твоє здоров'я?... на святки може приїду...» От і все... Ну, взяв би й написав би по «російському»... А то...—Макар Іванович здвиг плечима й сердито подер відкритку на дрібненькі шматочки.

Другий лист, вже у конверті, викликав тільки усмішку на уста Макара Івановича. Одна вельми поважна особа, звертаючись до його патріотизму, прохала порятувати молодого українського письменника, якому тепер дуже скрутно; особа та зіставалась в надії, що Макар Іванович дасть протеже її місце в своїй

канцелярії, бо ще недавно натякав, що потребує помічника. Макар Іванович осміхнувся. Нема дурнів! На цей гачок його не зловиш! Він буде приймати в канцелярію «молодих»? На віщо? Щоб скомпромітуватися, щоб мати неспокій, а то—хто знає?—може й великий клопіт? Хиба він не знає тих шибай-голів, купаних в окропі!

— Ні, красенько дякую!—розводить він руками з уклоном, наче перед ним сидить та особа, що писала лист.—Звертається до патріотизму? Згода. Даю п'ять... ну, десять карбованців до складки на запомогу голодному, але встромити палець межи двері... уклінно дякую... Може хто другий з'охотиться...

Осміхаючись, Макар Іванович зараз же написав солодку відповідь, виставляючи прикрість, яку зробила йому неможливість дати місце певній особі через брак ваканції й запевняючи zarazom, що почувається до обов'язку зробити все можливе для українського письменника.

Задоволений з свого дипломатичного маневру, Макар Іванович заклеював лист, коли з другої хати, як бомба, влетів його чотирилітній синок.

— Папа! папа! — загаласував він. — Мама сказала, чтобы ти послав по водку!..

— За водкой... за водкой, а не по водку!.. Скільки уж раз я замечал тебе, мужиченок ти етайкой!?...

І роздратований український патріот, забуваючи на хвилинку на свій патріотизм, вибів до другого покою, гукаючи на жінку:

— Маша! прошу тебе звернути увагу вчительки нашої на те, як балакають наші діти!

Адже вони страшенно калічать «російську» мову! Це Бог зна що таке... це ні на що не схоже!...

Макар Іванович хвилюється, бігає по хаті.

Усе наче змовилось сьогодні, щоб дратувати його: і листи, і діти, і згадки вчорашніх вечериць... Ай, ті вечериці!.. не дурно кажуть, що як має скластися лихо, то Бог і розум відбере. Треба ж було зробити таку капітальну дурницю—піти на ті вечериці... Бути не може, щоб не пронюхано, хто там був, про що балакано!.. і тоді!.. прощай, Макаре Івановичу!.. Попрощайся з посадою, з родиною і в двадцять чотири години... Ото вклепався, ото вскочив!..

Буйна фантазія тручає бідного Макара Івановича по похилості в якусь чорну безодню, звідки нема стежки на верх. Страх обгортає його такий, якого він не пригадає в дитинстві навіть... Напевне сором переміг би той страх, коли б наш патріот міг з боку глянути на свою громадську відвагу, чи то пак на брак її. Але де там йому до сорому, коли шкура в небезпечности! Шку-ра, розумієте ви? шку-ра!!!

Макар Іванович так завзято бігає по хаті і так кривиться, аж дід Хо, що вже давненько крізь вікно придивляється до цієї сцени, не може вдержатись від сміху. Старий знає, що небезпечність не скаламутить лояльного життя добродія Літка, і весело хіхікає.

— Хе-хе! От ще перелякана людина! Хе-хе! Мені б нічого й стояти тут, так втішно дивитись, коли доросла людина, громадянин, мов заєць той, полохається аби-чого. Почекаю ще часинку, забавлюся, бо нічого нема втішнішого, як такий страхополох—«філ».

О, знов дзвінок!..

Макар Іванович аж кинувся, так той дзвінок прикро вдарив його по напружених нервах. Яке там лихо дзвонить та й дзвонить? Марійко, Варко! Не чуєте, що там хтось дзвонить? Швидче відчинити!..—Макар Іванович, бажаючи дізнатись, хто прийшов, крізь відхилені двері зазирнув у предпокій... зазирнув і похолов. Ой, леле! Офіцер... з білими шліфами. Макарові Івановичу аж в очах потемніло, аж у п'ятах похололо... От і справдилося його передчуття. От і нещастя!.. Блідий, переляканий Макар Іванович підбіг до столу, скинув на його очима, ухопив бідну, невинну «Зорю» і, не вважаючи на протестуюче «Д. Ц.», укинув її під стіл у кошик. Запевнившись, що в хаті нема більш нічого «небезпечного», він скупчив усю силу волі, щоб дати обличчю своєму спокійний вираз.

І саме був час. У хату вступив гість... військовий лікар, знайомий Макара Івановича.

Х-у-у! Як же він налякав його!

Макар Іванович ледве перевів дух. Тремтячий, блідий, він привітався до доктора, попрощав його сісти.

І чого він ходить до мене, отой ворохобник?—промайнула думка в голові Макара Івановича.—Адже я вже раз «не пізнав» його на вулиці...

— Почну, коли дозволите, просто з діла, яке привело мене до вас,—почав гість, сідаючи на дзиглинку проти господаря.—Учора ви так хутко покинули наш гурт, що...

— Голова в мене розболілась так, що, повірите, ледве до ліжка доплентався,—скривився Макар Іванович.

— Ото-ж і ми так доміркувалися, що ви либонь занедужали... Як вам відомо,—вів далі доктор,—позавтра в місті Луцькому має відбутися гучний похорон нашого славного письменника, що цими днями помер. Шануючи заслуги його на полі українського письменства, а також виходячи з того, що нам потрібні тепер межі іншим і маніфестації, які б свідчили про існування наше, перед ширшою публічністю показували, що ми живемо,—ухвалила громада наша прийняти уділ в тому похороні депутацією й вінком на могилу покійного. Вінок вже замовлено, і гроші на цього помалу збираються, але...

— Чого це він хоче від мене? чи не грошей часом?—міркував собі Макар Іванович і перехопив, виймаючи калитку:

— Прошу не забувати, що й з мене належить частка на вінок...

— Спасибі,—обізвався доктор, ховаючи жовтий папірець.—Властиво тут річ не в грошах, а в депутації,—казав він далі.—Ми ухвалили вибрати трьох—двох молодших і одного старшого. Громада наша, чолом даючи перед вашим патріотизмом і заслугами, припоручила мені прохати вас поїхати депутатом на похорон і завести вінок, що я й чиню тепер з приємністю...

Макар Іванович зразу налякався.

Може це небезпечно?.. Але такі почесні запросини приємно полоскотали його пиху. Так! Не помилилася громада, називаючи його патріотом... Він так любить Україну й той добрий український люд! Бідна, бідна Вкраїна, чого б він не зробив для неї...

Макар Іванович цілком розкис. Він дякував за честь, запевняв в своєму патріотизмі, розводився над браком інтелігенції української і врешті обіцяв, умовившись що до своєї ролі з громадянами, виїхати завтра в місто Луцьке ранішнім потягом.

— А хто їде з молодих?—зупинив він виходячого доктора.

— Семен Пилипчук з Андрієм Гавриленком.

— Погана кумпанія!—подумав Макар Іванович, кривлячися.

Доктор попрощався й вийшов, обіцявши за дві години прислати вінок, а Макар Іванович лишився у хаті.

Ба не сам, бо й Хо втисся за доктором і причаївся в куточку, звідки вигідніше стежити за кожним рухом тіла й духу Макара Івановича.

Макар Іванович пройшовся по хаті, затираючи руки. Він радий. Він завжди був певним, що заслуги його, яко патріота, не загинуть марне. Золото—скрізь золото. Він навіть не дивується, що з-поміж чималого гурту громадян вибрано його депутатом на похорон. На честь таку він має право... Тільки... на віщо ті двоє молодших? Вони якісь... непевні... Адже можна б було запрохати когось із старших—правда, не таких славних патріотів, як Макар Іванович, бо не всі ж зазнали в'язниці, видавали твори Рябоклячки, збиралися писати наукову розвідку—але все ж людей певних, поважних, з становищем... А то... Семен Пилипчук... Андрій Гавриленко... Чекайте! Який це—Андрій Гавриленко? Чи не той, часом, що недавно був під доглядом?.. Як же це він, Макар Іванович, урядовець, людина офіційально лояльна,

прилюдне виступить з ним у такій справі, що вже сама з себе трохи... як би це сказати?... ну, трохи небезпечна! Ні, це Бог зна що таке! Це... це... просто неможливе! Тепер такий час, такі умови, що як плюнути—підпасти під категорію українофілів, сепаратистів, політично небезпечних et cetera. А на що це? Та й, меж нами кажучи, до чого нам тепер ті маніфестації, до чого такий бучний похорон, з вінками, з промовами, з комедіями? Умерла людина—поховати її тихенько, зійтись потому в гурточок, згадати небіжчика, пом'янути сльозою (п'яною, шепнув внутрішній голос Макарові Івановичу, але він не звернув на це уваги), посумувати, що бідній Україні нашої шербата доля забірає кращих синів—і розійтись тихенько по хатах, не тремтячи за власну шкуру...

Макар Іванович задумався. Не потрібно, цілком не потрібно,—поквалився він з обіцянкою їхати на той похорон. Що то в нього—дві голови на плечах, щоб отак ризикувати, або слава захистить його від «всевидючого ока»? Краще б було відмовитись, краще б не їхати. Як можна бути таким необережним?! Цілий вік мати на меті обережність—і так вклепатися? Ат!

— Що мені чинити, що робити? Адже я згодився, обіцяв!—бігає по хаті збурений Макар Іванович.—Тепер якось ніяково назад лізти... А їхати не можу... І не поїду, ні за що не поїду... Але що мені зробити, як викрутитися?.. Боже!..

Макар Іванович бігає по хаті, як навіжений, а Хо не може далі витримати в своєму кутку. Його розбіра такий сміх, що аж кольки під грудьми спірають.

— Ха-ха-ха!—регочеться старий, узявшись у боки.—Ха-ха-ха! Чи бачив хто кумеднішу

фігуру? Отсе «філ», так «філ», чистої, мовляв, води!... Ха-ха-ха!

Біла борода Хо труситься від реготу, аж холодний вітер іде від неї, а наш патріот тіпається, мов у пропасниці, уявляючи буйною фантазією всі наслідки своєї необачної обіцянки. Тут і компромітація, і втрата місця, і допити, і таке страхіття, що й малим дітям не сниться.

— Не поїду!—рішає він врешті.—Не поїду!

— Барин!—ускає служебка.—Там принесено с крамниці такий вінок з срібла, що аж сяє на сонці...

— Дурна!—гримає на неї роздратований Макар Іванович і сідає за стіл.

— Що його зробити?—міркує він.—Напишу хиба, що несподівано заслаб і через те не можу їхати... Доведеться день, зо два не виходити на вулицю, посидіти в хаті, та що ж робити! Уже ж краще, ніж компромітація...

І Макар Іванович гладенькими фразами (звичайно московськими) виливає на папері жаль, що несподівана слабкість змушує його зректися великого обов'язку, ба й чести в ролі депутата виявити свій невтішний смуток над свіжою могилою українського письменника, і через те відсилає вінок у надії, що він дістанеться не в гірші руки.

Одно можна додати—Макар Іванович не збрехав: він справді заслаб... від страху.

V

Хо вступає в здоровезну кам'яницю, лізе, покректуючи, по ступанці високо, аж «під небо», і втискається в маленьку кімнату, в найтемніший закуток. В кімнаті—як в улику: гучний гомін молодих голосів брентить усіма

тонами радості й смутку. То за столом, при світлі лампи, зібралася в гурточок молодіж, щоб нім розійтись ріжними шляхами, в-останнє може поділитися вражіннями пережитого та надіями на будуччину.

Бачить Хо перед себе людей повних сили, енергії, віри, злучених з собою теплими, сливе братерськими відносинами. І не диво: усі вони грілися біля одного вогнища, кожен брав звідти світло й тепло. Огнище те—любов до країни своєї, до свого народу; світло—то ідея, що дала зміст життю, то свідомість своїх обов'язків; тепло—віра в перевагу добра над злом, правди над кривдою, світла над темрявою...

— Братіки мої!—здімає річ один,—розходимось ми ріжними шляхами, розлучаємось... Розлучаємось, навіки злучені одною ідеєю... ідеєю наційно-культурного відродження країни нашої... Перед нами життя, перед нами робота... Розійдімось ми парусами сонця, понесімо світло у темні закутки... Розпливімось глибокими річками, зросімо рідну землю, і—«як дівочії вінки зазеленіють наші ниви»... Не лякаймось великості праці, не жахаймось дороги важкої. В ідеї нашій, в нашій праці, в нашій сміливості—сила наша. П'ю за сміливість.

— За сміливість!—лунають голоси, вторуючи брязкоту чарок.

— Хе-хе-хе! за сміливість...—глузливо шепотить Хо. Розійдемося парусами... розіллємось річками... Хе-хе-хе! Ой, як устануть тумани, як закутають паруси ті, як потиснуть морози та скують річки,—побачимо, куди дінеться сміливість ваша!.. Хе-хе!... А про діда Хо й забули? Не пам'ятаєте, яку чудодійну силу має борода його? Ге? А цього не хочете?... І Хо трясє бородою, сповняючи ха тухолодним вітром.

Але молодіж з усмішкою слуха старого. Лякай, діду!...

— Нам скажуть, що думки наші не нові,— обзивається другий,— і раніш не одне чисте серце загірвалося такими ж ідеями... Та тим то й ба, що тоді тільки ідея набирає вартости, коли поростає тілом, переводиться в життя. Перевагу нашу я добачаю найголовніше в тому, що ми поставили собі завдання перевести наші ідеї в життя, і певні, що зробимо все, що в нашої силі й змозі... Будьмо перед усім скрізь українцями—чи то в своїй хаті, чи в чужій, чи то в своєму краї, чи на чужині. Хай мова наша не буде мовою, якою звертаються лиш до челяді... Хай вона бренть і розгортається в родині нашій, у наших зносинах товариських, громадських, у літературі—скрізь, де нам не заціплено... Не попускаймо собі навіть у дрібничках. Несімо прапор справи нашої в дужих руках, а будьмо консеквентними, не відділяймо слова від діла... Не жахаймось, що діло те таке велике, таке важке... Робім, що можемо: на яку б дорогу не ступили ми—йдім сміливо, пам'ятаючи, що всі дороги провадять до Риму... А поки що, нам треба праці, праці і праці... Я, як ви знаєте вже, маючи шматочок власного ґрунту, йду на село господарювати... Придивляючись ближче до життя села, я пересвідчився, що навіть одна інтелігентна людина може багато там зробити, скоро потрапить забезпечити собі поважання та вплив. Аби охота, а знайдеться змога приложити руки й до освіти, і до поліпшення економічного та морального стану нашого люду...

— А сила ворожа? А кроти, що стануть підривати будинок твій? А шинкарь? А жмикрути

всякі?—аж підскакує на місці Хо, трясучи бородою.—Чи ж ти гадаєш, що то жарти?

— Знаю,—веде далі будучий хлібороб, наче відповідає на запитання Хо,—що доведеться мені рахуватися з чималими трудностями, стріти багато перешкод, але теж багато й віри в мене у свою ідею, багато сили молодой, багато енергії вкладу я в свою працю! П'ю за працю на пожиток країні нашій, панове!

Випито за працю.

— Приймаючи цей тост,—обзивається третій,—додам кілька слів. Пригадайте собі, панове, байку про селянина, що, вміраючи, на пучку прутиків показав синам, яку силу має єдність. Ото ж єдности, яка робила б нас із кволих навіть одиниць незламаную силою, потребуємо й ми... Важка праця, перешкоди, що неминуче стануть нам на дорозі, усякі лихі пригоди,—здолають зламати хоч які сили, хоч яку енергію, і горе людині, що в таких обставинах почується самотною, відірваним листком... Ото ж треба нам цементу, щоб нарівні з ідеєю зв'язував нас до купи, а таким цементом уважаю я щирі, чисто братерські відносини межі нами, обопільну поміч, пораду... Опріч двох тостів—за сміливість і за працю—п'ю ще й третій: за єдність!

— За єдність!—торкнулись всі чарками.

У маленькій кімнатці чим далі стає гучніше. В атмосфері, повній палких речей, сміливих поривань, надій, енергії, повній безкрайної віри в ідею та власні сили, загітій юнацьким запалом,—гарно почувається молодіж. Байдуже їй, що Хо з усеї сили намагається налякати її: то бородою має, з вітром холодним дріжаки посилаючи, то відхиляє заслону, показуючи спокуси

й небезпечности, що мріють на шляху життя-вому... Байдуже! Палка молодіж у живі очі сміється старому, кепкує з його заходів, зве його порохном.

Хо має причину радити, бо хто ж то, як не він, нарікав на полохливість, що трима його на світі, не дає спокійно зложити кісток у домовину? Але Хо не сьогоднішній, він старий, як світ, його не зведеш. Ох, багато бачив він на віку своєму! Бачив він і таких, що, повні молодечої відваги, викликали на герць потуги зла, а як прийшло що до чого—перші ж п'ятами накивали. Ставиться, як лев, а гине, як муха. Бачив Хо таких, ох, бачив і тепер... не вірить. Просто не вірить, щоб ця палка молодіж, скоро зіткнеться з справжнім життям, витривала боротьбу з його чудодійною силою, не підхилилася їй. Адже й такі Макари Івановичі мали свої хвилини зваги, а тепер що з ними сталося? Пожалься, Боже!...

— Слова, фрази!—шепотить Хо,—це аби хто зможе! А от ділом довести відвагу—й то не нерозсудливу відвагу, а таку, щоб давала змогу повсякчасної праці—це я розумію! Не можу, правда, наперед сказати, що ви не здатні на це, але не повірю, поки життя ваше не покаже вашої правди... А тоді... О, тоді страхові Хо легше стане, бо ближче буде до могили...

Хо слухає, як молодий лікар розгортає плани своєї лікарської та просвітної діяльності на селі, де має замір оселитись. Він веде боротьбу з темнотою, з забобонами, з ворогуванням селянина до інтелігента, організує дешеву медичну поміч... Чує Хо, як сільський учитель обіцяє хитро-мудро керувати поміж підводними каміннями сучасних порядків, а таки доплисти,

куди треба, таки досягти мети своєї... А ось починаючий письменник нахваляється щиро взятись за працю, за поважні студії, простати свої ідеї та працювати не то в свято, але й у будень... І Хо не може його ніяк злякати, ані цензурними умовами, ані фатумом українського письменника писати gratis, або за «біг-дасть»...

І Довго ще, мов улик той, гуде маленька кімната «під небом», довго ще чекає Хо, аж поки братерський поцілунок на прощання не закінчить цього пам'ятного вечора.

— Не полегшало мені з того, що глянули мені сьогодні в вічі, не полегшало...—шепотить Хо, плентаючись за останнім з гостей.

— І не полегша, аж пересвідчуся, що не порожні згуки лунали там у кімнатці, що час і життя не зламають відваги вашої... Почекаю ще... почекаю...

* * *

Минає кілька літ.

Змордований вічною блуканиною, знуджений полохливістю всього живучого та невдячною ролею страху, шкандибає по курній дорозі Хо, підпіраючись довгим костуром.

— Скучно на світі, нудно на світі... скрізь повно страхополохів...—мимрить старий у роздратованню,—а ти волочись по світах, не бачу кінця-краю своїй мандрівці... Ох, важко-важко, спочити б уже...—зітхає він до спокою.

— А що це манячить уліворуч?—зацікавився Хо, з-під руки вдивляючись у далечінь, що червоніла вся в проміннях заходячого сонця.—Село? Не піду туди: остобісіли мені оселі людські... Е, ні, стривайте—зайду, бо тут живе той хлібороб-інтелігент, що то нахвалювся запровадити на селі нові порядки... Побачимо!...

Сонце вже сідало, коли Хо входив у село. Насамперед, як пристало порядному подорожньому, подався він до коршми. Але що за диво? Коршму хтось обгородив, прибив нову табличку над дверима та повиганяв звідти, мабуть, усіх п'яниць, бо якимось там так дивно тихо, мов у церкві... Хо наблизився, глянув на табличку й прочитав: «Школа». Е-ге-ге! Ось воно що! Нещодавно була коршма, а тепер школа. Де ж коршма? Хо обійшов село, але коршми не було. Чудасія, та й годі! А що то робить пан дідич, цікаво глянути?—подається Хо до чепурного двора, що дивиться на нього осяяними вікнами. Старий присувається до вікна, зазира в середину й бачить: у хаті, за столом, сидять гості—учитель та селяне. Усі вони вкупі з господарем щось пишуть, рахують, міркують. У кутку двоє дітей граються, декламуючи байку Глібова: «Вовк та ягня».

— Що вони там рахують?—шепотить Хо, прислухаючись.—Еге, ось що—касу ощадну заложили. Бач їх! А це знов що? Гомонять про якусь землю, що громада має купити в сусіднього дідича. Еге, він таки оре переліг свій, той хлібороб! Що ж далі, що це нового?.. Хо однак мусить відірвати увагу від товариства, бо в хату вступає жінка господаря, звертаючись до дітей чистою, неламаною мовою:

— А йдіть, діточки, гратися в другу хату, бо ви тут заважаєте...

За якусь часинку господиня знов увиходить, прохаючи всіх на вечерю. Здивований Хо бачить, як усі посполу сідають за стіл, і каже до себе: «А диви! тут наче нема пана й мужика, а сами люди»...

По вечері гості примошуються, де кому видніше, а господарь виймає книжку, і починається лектура..

Тут вже Хо не витримує. Його обхоплює непереможне бажання викликати відважного господаря на останню боротьбу з собою. Хо збирає всю свою потугу: проймаючим холодом віє борода його; чудодійна сила, мов хмари ті, насуває найстрашніші картини перед очі лектора, а лектор наче не помічає цього. Але, врешті, почувши присутність страху, він відривається від книжки, обертається до Хо й дивиться йому в вічі довгим, зважливим поглядом...

І враз Хо помічає, що від погляду того діються з ним незвичайні речі: з бороди вже не віє проймаючий холод, вона тратить свою чудодійну силу, тіло його меншає, легшає, немов частина його парюю взялась або порохом розсипалась. Хо чує, що на душі в нього стає легше, відрадніше, що більш таких сміливих поглядів—і скінчиться його довічна мандрівка і складе він на спочинок свої старі, натружені кістки...

Хо відступається від вікна, низько схиляє сиву голову і, чолом даючи перед новітнім лицарем, шепотить:

— Спасибі...

Зраділий Хо біжить далі. Його кортить побачити всіх, що пам'ятного вечора, в кімнатці «під небом», об'явили війну страху, п'ючи за сміливість. Чи то всі вони витривали, як хлібороб той? Чи то ж усі, мов подарунком найдорожчим, потішать його сміливим поглядом? Ей, коли б то, коли б то!...

Хо йде далі, не чуючи втому, не вважаючи на глуху ніч. Ось і небо осміхнулось перед

світанням, ось і сонечко землі вродливій на добри-день дало, а Хо чимчикує, поспішаючи до села, де молодий лікар, вірний своїй ідеї, мав розгорнути свою лікарську та просвітну практику. Врешті—село. Хо підійшов до села, і перша хата, яка кинулась йому в вічі, була—шпиталь. Ця маленька, чепурненька хатинка серед саду—шпиталь, місце страждання і разом боротьби з тим стражданням. Хо став на порозі, зазирнув у середину. Що там? Чи нема лікаря? Ні, єсть; він на своєму місці, біля хорих. Тільки він не помічає Хо, що всіма силами намагається звернути на себе його увагу: лікарєві просто ніколи. Тут нового хорого привезено, там операція, а то треба й ліки самому налагодити. Сила роботи! Довго чигає Хо на хвилину, коли лікар буде вільнішим... Аж ось і дочекався. Лікар іде додому, обідає, а по обіді замикається в своїй хатині, щоб ніхто не заважав йому писати популярний виклад з гігієни для селян, звичайно, мовою українською... Оцю то хвилину й уважає Хо за слушну для свого досвіду. Він діймає трудівника холодом, він малює перед ним картину недостатків, убожества, бо що дасть сільська практика? Він показує йому всі засоби темної сили, що воює з світлом та чесною працею. Дарма! Не жахається лікар, а зводить на Хо очі й пронизує його ясним, сміливим поглядом чесної людини...

І знов чує Хо, що сила його слабшає, що сам він меншає, і з вдячним серцем, повним поважання, низько вклоняється лікарєві, шепочучи своє:

— Спасибі...

А як там учитель?

І мчитьсЯ Хо до другого села і мусить вклонитися вчителєві, бо він сміливо плив поміж камінням до мети, ні на хвилину не забуваючи своїх обцянок, своїх обов'язків.

— Еге-ге! поталанило мені—радіє старий.— На добру стежку вступив я, піду і далі по їй...

І ось перед ним маленька хата, а в хаті тій, зігнувшись над столом, худий, блідий, змарнілий—працює український письменник, і лиш велика душа дивиться з його великих очей. Ледве-ледве пізнає Хо в йому того юнака, з повним, рум'яним обличчям, що рвався до слова пам'ятного вечора. І не дивниця: життя йшло, а було в життю тому і кайданів, і голоду, і холоду, і всього, що мусить зазнати співак невольного народу...

— Три чисниці до смерти,—рішає Хо, дивлячись на його.—Покинь, бо вмереш!—лякає він господаря світлички.—Бачиш, який холод іде з бороди моєї, а бувають краї, де ще холодніше.

— Покинути?—обзивається тихий голос з-над столу.—Ні, не покину!—Вмерти я можу але що зроблю, то буде зроблено. Холодом же не лякай мене, бо поки жевріє вогонь, що маю в серці, мені буде тепло й добре...

І Хо стривається очима з худою, мізерною людиною і не витримує того погляду, повного віри, повного кохання до країни своєї...

І ще раз схиляється Хо перед силою—вищою й сильнішою від сили страху.

Вільніше зітхнув старий страх, і радісно й легко зробилося на серці в нього. Йому забалося самотини, бо полохливі люде, що стривались по дорозі, стались гидкими йому. Чим дужче, покинув Хо людські оселі й подався

ген-ген полями аж до лісу. Тут, на знайомій галяві, сів він, загорнувся сивою, мов туман той, бородою, та й замислився.

Сидить Хо і не помічас, що все живе в лісі під впливом страху, затаїло дух, перестало жити, що навкруги його запанувала мертва, прикра тиша. Пташки уцухли, звірина при-чаїлась, малі комашки завмерли в травиці. Рослини боялись навіть тягти сік із землі, пити холодну росу, виправити зібгані листочки, розгорнути звинені квітки. Пустотливий парус сонця зупинивсь у зеленій гущині, та лиш зда-леку придивлявся до сивої, мов туман той, бо-роди Хо, боячись наблизитись до неї... Тихо було, мертво... Але Хо не помічав того: він сидів замислившись, з радісною усмішкою на устах, з надією в серці. Надія та сягала аж у ті часи, коли сміливість візьме верх над страхом, і Хо зложить на спочинок свої старі, наболілі кістки.

1894

НА КРИЛАХ ПІСНІ

НА КРИЛАХ ПІСНІ

Картка з щоденника

...Чи знайоме вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого пробування на чужині? Чи відомий вам такий психичний стан, коли за один рідний звук, один образ рідний ладен буваєш заплатити роками життя?...

У такому власне стані блукав я одної весняної днини по-над річкою Прутом, у південній Бесарабії. Якось не тишили око моє ані розлогі, яро-зелені, порізані блакитними озерцями та гірлами плавні, що розляглися за річкою в Румунії, ані жовті, залиті хвилею виноградників по підгір'ю шпилясті гори, що тиснуться по-над Прутом з цього боку...

Від заходу насувалася чорна хмара, душний вітер з імпетом бив об гори, хвилював комиш у плавнях, обривав листя виноградне та гнав його по чорній, каламутній, немов поораній хвилями, річці... Лагодилася буря. Але я байдужно дивився на грізні потуги натури, не торкала якось мого серця дика краса південної грози. Роз'ятрений нудьгою, затоплений в задумі, пленявся я тихою ходою берегом річки, не помічаючи навіть, як чорна хмара обіймала крайнебо, тихо лізла до-гори... драгліла вже над головою моєю... і тільки перші краплі краплистого дощу, що з глухим гуком упали на землю

серед раптової тиші, змусили мене озирнутися навкруги, пошукати певного захисту від зливи. Але не встиг я ще й озирнутися гаразд, як по моїх напружених нервах ударила хвиля рідних, близьких мені згуків. Я виразно почув журливо-поважний голос української пісні. Що це? У цьому глухому закутку Бесарабії—пісня моєї країни? Чи не омана це, чи не хороблива часом уява моя викликала галюцинацію слуху?... Я навіть трохи змішався. Але ні, це не уява: я чую, як пісня дужчає, здійсмається вгору, перекочується могутнім грюкотом і гине тихим акордом в плюскоті зливи. Так, це співають, але де і хто? Я почав прислухатися та роздивлятися й незабаром помітив, що голоси лунали з молдуванської «колиби», себ то островерхої комишової халабудки, яку звичайно ставлять по виноградниках про вартового. «То, мабуть, заробітчани,—подумав я,—яких загнав дощ у колибу»—та наважився й собі податися туди, щоб у гурті перечекати дощову годину.

У колибі було темно; на превелику силу, натуживши зір, здолав я розгледіти своїх товаришів негоди: було їх чоловіка з десять. На мое привітання вони відповіли всі в один голос і посунулися, поступаючись місцем на колоді край дверей. Пісня замовкла. Спочатку було якось варівко: чужа людина, очевидячки, псувала трохи настрої. Дехто кинув увагу про дощ, дехто обізвався жартом, сміхом... Але мелодія, опанувавши душею, загіздившись там, не хутко німіє... Вона виповняє груди, рветься на верх і, прибравшись в поетичні шати слова, вільна як пташка, шукає простору...

Тим то й мої співаки не надовго замовкли. Хтось стиха завів пісню, до нього пристав ще

один голос, а за хвилину підхопило й решта... Співано чумацьку пісню.

Не знаю, чи то з усіма таке діється, чи то лише зо мною, спраглим усього рідного, тепер далекого від мене, але згуки пісні, що торкалися мого вуха, лягали перед очима фарбами, малювали мені з дивною яскравістю цілі образи. Я перелітав на крилах пісні в давно минуле, я жив у минулому, я бачив, чув, з тріпотанням сердечним відчував смуток, радість та всі перипетії тих почувань...

Ясно, ясно сонечко сходить,

А хмарнесенько заходить...

Смутен, смутен чумацький отаман,

Він по табору ходить...

І уявляється мені степ. Широкий, необмежений, незайманий степ. Передранішній вітер злегка хвилює тирсу. Бліде небо мигтить зірками до блакиті, що оповила степову далечінь. У синьому тумані ледве мріють могили. Чорніють здалеку лози. Межі небом і землею якась таємна змова. Чи то вони чаклують у-двох, чи що, бо якось таємницею віє від них, чарами віє від того необмежного синього простору...

Край шляху, в долині, догорає вогнище. Білий димок, хвилюючись, здійсмається до-гори по-над чумацьким табором, що чорніє у п'яті здоровими мажами, немов якесь дивоглядне чудище. Табор ще спить. Степова тиша жадливо підхоплює всі згуки... Ось чутно, як сонуть ситі воли, жвакаючи росяну траву... Десь за комишами в озері крикають жаби, гуде бугай... Табор ще спить. Тільки не спит чогось чумацький отаман... не спить, по табору ходить. Від буйного вітру, від ясного сонця змарніле обличчя його повито задумою й смутком. І хто його

зна, яку думу думає чумацький отаман в степу, серед ночі, чого немов журно йому, важенько на серці? Чи тим, що сторона чужая, далекая, чи то тим, що згадалась родина близькая, дружина вірная, а чи серце віщує якусь лиху пригоду в цьому степу широкому, необмеженому? Хто його зна... А тим часом сон тікає від очей, і ходить отаман по сонному табору, поглядаючи на товаришів своїх, що сплять навкруг багаття, й на далекі обриси степу, що йно мріє крізь синю імлу. Але помалу-малу синя імла рідшає, яснішає, східній край неба обливається широким усміхом світання, світова зірка блідне й тремтить, догораючи... Починає дніти.

Табор прокинувся, але сон не встиг ще пірхнути з ночівля, ще кида на нього свою тінь. Таємничість раннього ранку оповила й чумаків своїми чарами.

Ось кухарь напина тагани, повісив казан і, червоно-осяяний палаючим вогнем, нагнувся над чумацьким сніданням...

Поставали лавою ватажане, звернулись до сходу й тихо проказують молитву. Золотистий обрій зазира в натхненні вірою обличчя, тихий вітер на легких крилах своїх разносить по степу гарячі благання...

А за хвилину бряжчать ложки об казан, вусате чумацтво привітно осміхається до гарячої страви. Ясне сонце впливає на небо зриває з землі темне запинало мороку, відкриває безкраю далечинь степу, вкритого росяною тирсою, позолочує високі могили, кида дивовижні тіні від чумацьких маж, вітає мальовничо розташований табор.

Пора! пора рушати!

— Гей ви хлопці, ви добрі молодці,
Уставайте, вози мажте,

Вози мажте, ярма наривайте,
Сиві воли запрягайте...

І вмить, по слову отамановому,—
Хлопці встали, вози підмазали,
Нові ярма понаривали,
Сиві воли позапрягали.

Готово!

— Гей, соб, волики, соб, сиві...

Рушають.

Одвічним, закуреним шляхом тихо посувається валка. Немов вуж-велетень плазує серед степу. Голова занурилась у придорожні терни, а хвіст ген-ген зникає в густій хмарі куряви. Згори, з блакитної високости упаде на землю сріблом жайворонкова пісня, долине клекіт вірлячий, а широкий степ відгукнеться на ті згуки тихим шелестінням тирси. Сайгак прудконогий шмигоне десь далеко-далеко і зникне вмить між густими травами. Палаюче сонце висить над степом, нерухоме повітря пашисть жаром... Душно так, млосно... Коли б хоч легенький подих низового вітру приніс на своїх крилах прохолоду, увілляв струмок життя в цю задуху, у цю степову мертвоту... А валка посувається.

Степом їдуть—нові вози риплять.

Сиві воли ремигають...

Лінивою, тихою ходою чвалають круторогі бедраті воли, похитують лобатими головами, жують безустанно жуйку... Бряжчать мережані ярма з терновими занозами, поскрипують нові чумацькі мажі, вкриті шкурами, закурені в далекій дорозі. Біля возів їдуть чумаки, на пужально опираючись. То все високі, кремезні постаті у смоляних сорочках та штанях, закурених брилях, або шапках високих. Згорда

глядають вони довкола, певні в своїх силах, байдужні до всяких незгод життєвих. Не турбує їх думка про те, що нікому доглянути їх у далекій дорозі, у чужій стороньці... Нікому хустя випрати, головоньку змити. Змиють чумакові головоньку дрібні дощі, а розчешуть густі терни, а висушить ясне сонце, а розкуйдить буйний вітер... Воля чумакові, воля наймиліша... А хиба ж не волею віє від цього простору широкого, від цього степу хвилястого, як море безкрайого?.. Хиба не волею самою віє цей вітер низовий, що зібрав усі пахощі степові та кида їх у засмалене обличчя чумакове, куйовдячи його довгого вуса? Чи ж то не воля синіє он-там, далеко за тими могилами високими та хорошими, що йно мріють на небосхилі!.. Гей, степи-поля, розкіш моя!..

Тихо, поволі, нога за ногою, пливе валка битим шляхом у безлюдній пустелі. Достоту корабель той у безвітря серед моря. Тихо, по-важно чвалають і чумаки за своїми волами. Не чує гомону, наче душа розмовляє з степовою тишою...

Попереду чумацький отаман
На сопілочку грає...
Що він грає, грає-вигравас—
Він пригодоньку знає...

Ой, знає він чимало пригод—той кремезний, як з криці злитий, бувалий отаман! Тужлива пісня зринає з сопілки та не розважа сумного серця, невесело якось говорить... Говорить вона йому, що на цій широкій та прибитій, слізеньками передитій дорозі не раз і не двічі здобудеться чумака лиха. То воли йому пристануть, або й похоріють—і тоді чумакові пропаща година; а то паші худобі не стане, ревуть воли

голодні, за серце беруть чумака тою скаргою невимовною. А зчорнілий, спалений посухою степ, а буйний вітер своїм серце рвучим го-сінням ще більшої туги, ще гіршої нудьги завдає чумакові... І от з нудьги та горя зап'є чумака, загуляє, лишить добро своє у шинкарки Настусі, на останню важницю похмеляється...

Нагадає пісня й про здобичників диких, що з нетрів придорожних, з комишів непролазних чигають на валку, готують у степу глухому криваву драму...

Та нема гіршої пригоди, як слабість у дорозі. Ось на задньому возі, як в'ялая риба, лежить хорий чумака, на важницю схилювся. Валка посувається тихо, поволі, щоб не стурбувати хорого. Мовчки йдуть чумаки біля возів, не гомонять поміж собою, не погукують на волів навіть. Сумно... А недужий широко розплющеними очима в-останнє, може, споглядає на цей світ хороший, на цей степ широкий, немов килим клітчастий... Хотілося б пожити ще, надивитися на божу красу, поглянути хоч раз ще на село рідне, на близьку родину,—а треба вмерти. Ох, умре він, умре на чужині, серед степу цього хорошого та чужого, конче вмере. Недурно ж пугав пугач край гаю, недурно волики його не пасуться чогось, води не п'ють, тільки ревуть жалібно, немов чують близьку смерть господареву... Жалко кидати тих змалечку виплєканих воликів, тих вірних товаришів у дорозі, що так розуміють смуток і радіщі хазяїнові... Кому то дістануться вони, хто то буде поганяти їх, як його не стане? А хто перекаже отцю-неньці про смерть їхнього сина, хто потішить бідну жінку, діточок дрібних? Хто поховає його в чужій стороньці, де чужії

люде? Е, не чужії: все то товариші, милее браття його, вони вже дадуть пораду... і прохає він своїх товаришів, як будуть повертати у край рідний, уклонитися від нього отцю-неньці й вірній дружині... І просить він доглянути його воликів любих, щоб не зазнали вони ні в чому недостачі, поки прийдуть додому. Та ще й благає хоч притиками викопати йому діл глибокий, зробити домовину хоч з рогожі та заховати в степу край дороги, висипати високу могилу, щоб з тої могили видко було його рідну Вкраїну... А на могилі хай посадять червону калину, хай вона пригадує йому його милую та далеку сторонуньку...

І стоять чумаки, вірнее браття, круг коначного, похиливши сумно голови й обіцяють вони сповнити його заповіт... Солона сльоза не в одного зависла на довгому вусові...

Вволили чумаченьки товаришеву волю. Он там, в долині, під білими березами, копають уже діл глибокий, довічно хатину чумакові. Ревнули сірі воли, до гробу йдучи за своїм господарем, рушило й чумацтво за возом — останню послугу дати вірному товаришеві... Низько похилились непокриті голови, степовий вітер має довгими чубами та вусами...

Прийняв чумака вільний степ у своє недро... Безхмарне небо байдужно дивиться з високости, а буйний вітер шепотить про щось з величезними степовими будяками.

Чорніє здалеку свіжа могила, а над нею похилились білі берези, мов сестри-жалібниці над братовою могилою...

Еге, багато пригод знає чумацький отаман і не про одну виспівує йому, вимовляє голосна сопілка.

А валка посувається. Риплять вози, бряжчать ярма, хмара куряви купається в злотокривавому світлі заходячого сонця.

Пора вже й на нічліг стати.

— Ой ви хлопці, ви добрі молодці,

А де будемо ночувати?—

звертається до ватажан отаман.

— Ой, ми будем, будем ночувати

В чистім полі, край байраку;

Недалеко від зеленого гаю

Будем вогонь розкладати,—

рішають чумаки.

Привернули.

Вечірньою прохолодою вітає байрак гостей...

Гай осміхається до них останнім промінням заходячого сонця, що не встигло ще виплутатись з кучерявого верхів'я дерев. Десь весело дзюрчить струмок, у скісному парусі сонця грає роєм мушва, якесь шепотіння, якісь вечірні лісові згуки долітають до чуткого вуха... Густі лози, високі комиші, укривши долину, чорніють таємнично, повиті сріблястим туманом. Смеркає... ба й ніч вже спустилась у долину з питьмою, з вохкістю, з глибоким зоряним небом.

Порозпрягали чергові волів, розпустили по муравці на пашу. Стоять вози—насторч ярма, а межі возами під явором палає багаття, осяває всі листочки, усі гіллячки крислатої деревини. Розташувались круг вогню чумаки, ждуть вечері. Гомін стоїть у таборі, жарти з веселим реготом розлягаються по долині, безжурний настрій обгорнув веселе товариство...

А он-де осторонь, на важницю схилившись, лежить самотно поміж возами парубок, на сопілку виграє... Тиха та ревно мелодія виликає перед його образ милої дівчиноньки...

Що то вона робить тепер, чи дума про нього? Ой, певно сумує за молодим козаком, певно припадає до його сліду... Десь вона вже потоптала черевички, на дорогу вибігаючи, виплакала карі очі, чумаченька дожидаючи... А може... може закохав він дівчиноньку людям, не собі, може її присилувано і подала вона рушники другому, гірко плачучись на свою долю... Усе може бути. І журно так, важенько так робиться чумакові на серці, і дума він невеселу думу... Дума він, що всяк має на світі свої радощі, усе має собі пару... шука-риба в морі та й та пару має, а чумак молоденький пароньки не має... Е, гетьте, думки сумні, не суши, журбо, завчасу серця!.. От, коли б допоміг Бог в Криму соли набрати та щоб дівчину кохану у биндах застати!..

І марить молодий чумак про родинні втіхи з любов'ю дружиною, і веселішою співає сопілка— його порада, його розвага єдина в далекій дорозі...

А від багаття доноситься гучний регіт веселої юрми, чутно жартливі приспиви до танців, плескання в долоні, брязкіт підківок. Ударили лихом об землю чумаки, воліють дати лиха закаблукам...

Нікому й на думку не спаде, що готується пригода, що лихо вже близько, що он—

Із-за того зеленого гаю

Розбійнички виглядають...

То здобичники, здичілі в нетрях, обідрані, голодні чигають на чумацьке добро, вичікують слухного часу, коли б в одну мить, по слову ватажка, кинутись на табор.

Що найстарший та й розбійничок

На воронім коні грає.

Що він грає, грає-виграває,

До табору повертає...

Махнув рукою ватажко—і розбійники облягли навколо табор.

Вжахнулись чумаки, зірвались на рівні ноги. Думка про волів, про своє добро, ба й про життя власне блискавкою мигнула в голові у кожного. Що робити? що чинити? де отаман? Жак обхопив чумаків. Одні стоять, мов тороплені, другі метушаться на місці, мов рятунку шукають. Де ж той отаман? А ватажко ще й глузує, бачучи такий сполох.

— Ой ви хлопці, ви добрі молодці,

А де ж ваш отаман?—

питає він чумаків, осміхаючись.

— Наш отаман ходить між возами,

Умивається сльозами.

Що він ходить, ходить між новими,

Умивається дрібними—

з сумом думають чумаки.

Та не довго сумує отаман. Його засмалене мужнє обличчя спохнуло вже звагою, і металевим гострим голосом вигукує він над сполоханим табором наказ, аж луна котиться гаєм:

— Ой ви хлопці, ви добрі молодці!

Ой беріте дрюки в руки...

Гей та й бийте, бийте, не жалійте...

Стрепенулось чумацтво... метнулось до возів по дрюччя—і стало до бою...

І от при світлі догораючого вогнища, у глухому степовому байраці, у мертвій тиші сонного гаю—зчинився бій. Брязкіт дрюччя, крики, стогін, прокльони, благання о поміч, хрип конаючих, дикі голоси сполоханих птахів, лопотання їхніх крил—усе те зіллялося в один несказаний галас, в одну хвилю диких згуків... Котиться та хвиля гаєм, далі тихшає, а ще далі гине в широкому степовому просторі, під темним зоряним небом. Ось налягли здобичники, тісною каблучкою здушили чумаків, вимахують

ножами та булавами... Міцно стоїть купка зав-
тих чумаків—видко наважилась боротися
краю, на життя й на смерть... Ще хвилина
враз, як один чоловік, ринула лавою на роз-
шак, розірвала тую живу каблучку, зім'яла, і
нулася в один, у другий бік, несучи скр-
жах та смерть... Здрігнулися комишники, по-
чивши побитих товаришів, і кинулися на-вте-
підставляючи спину під чумацьке дрюччя.

— Довго тяглася гонитва, аж дикі нетрі
комиші сховали недобитків у своїй гущині.

— Годі!—гукає отаман,—підпалити комиш
І от по слову отамановому викресали чум-
ки вогню й підпалили з берега комиш. Знялася
чорна хмара диму, лизнув вогняний язик ра-
удруге, обхопив урешті ширшу простору—
пішло гоготіти полум'я, здіймаючи до неба нем-
вогняні руки, осяваючи навкруги чорний степ.
Байрак та недавнє бойовище, на якому в незви-
чайному безладді, облиті власною кров'ю, лежат
мертві здобичники—де два, де чотирі...

А серед табору, оточений ватажанами, стоїть
отаман та на-пів жартом наказує чумакам зі-
брати побитих розбійників та скласти на вози:

— На нові вози кладіте,
Та й повезем у город Полтаву,
Та зробимо собі славу:
Що їх сорок, сорок і чотирі
Нас десяти не побили...

Пісня замовкла...

Але я був ще в степу, бачив червоне про-
міння пожежі, бачив чумацький табір з чорними
мажами, з кривавим бойовищем, з чумаками, гор-
димися перемогою своєю, й до вуха мого ніби долітав
рик волів, сполоханих нічною колотнечою...

1895. Вінниця

ЗМІСТ I-го ТОМУ:

	стор.
Гармонійний талант. Стаття акад С Єфремова	V—XVI
На віру	1
П'ятизлотник	87
Ціпов'яз	103
Помстився	151
Хо	169
На крилах пісні	211

13 р 80

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Кол-во пред-ид. выд-ч _____

Зак. 2348. Тир. 1.900.000.

Тип. изд-ва «Московский большевик».

Библиотека Вятского
педагогического института
Печенгский М

зя-
до-
-
и-
и-
зь-
а-
и,
га
л!
а-
ся
з,
-й
ов
п,
и-
гь
гь
и-
и:

ро-
ми
ор-
гав

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ

ЛЕНЬ ЛОЗОВЕЛКНИ-96